

Цивілізаційний вибір України – це не лише зміна парадигми суспільно-політичного розвитку, але й розроблення його стратегії, світоглядно обумовленого сукупністю оцінок та принципів, довгострокового й послідовного, конструктивного й раціонального, підкріпленого ідеологією, стійкого до невизначеності умов середовища плану досягнення мети. Очевидно, що декларації про новий цивілізаційний шлях розвитку України, незмінність і невідворотність її європейського вибору мають бути употужнені конкретикою політико-управлінських рішень і дій, спрямованих на освоєння й вкорінення у повсякденних практиках відповідних цінностей, принципів і норм. Саме тому сьогочасність увійде в історію суспільного та державного розвитку України як час пошуку відповідей на виклики, що були закладені зміною стратегії цивілізаційного поступу.

Нова стратегія суспільного розвитку як основа регулювання політичного життя в Україні

На шляху цивілізаційного поступу Україна увійшла в нову фазу суспільного розвитку. Спрямованість і якість цього розвитку значною мірою залежатиме від усвідомлення його мети, рівня загальнонаціональної консолідації, спроможності подолання негативних проявів, пов'язаних із внутрішньополітичними процесами й зовнішньополітичними загрозами. Усе це потребує об'єктивного погляду на суспільно-політичну дійсність, окреслення сучасних тенденцій, визначення пріоритетів, усвідомлення образу майбутнього і всебічного аналізу прорахунків минулого. Цей дослідницький напрям актуалізується нині з огляду на необхідність визначення причин і запобігання небезпеці зміни сучасного вектора суспільного розвитку, подолання суперечливості суспільно-

політичних процесів, драматичного, а почасти й – трагічного, міжцивілізаційного напруження.

У цьому сенсі, звернімо увагу на дві, на нашу думку, ключові дати в новітній українській історії: 1 грудня 1991 року – дня оголошення результатів загальнонаціонального референдуму щодо проголошення незалежності України і 16 вересня 2014 року – коли Європейський парламент синхронно з Верховною Радою України (у вигляді телемосту за допомогою технології Skype) ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Ключове значення ці дати мають тому, що у грудні 1991 року Україна обрала шлях незалежності, а у вересні 2014-го – вектор свого цивілізаційного розвитку. Для України почався відлік нового «соціального часу». За П. Сорокіним та Р. Мертоном, це – час, коли «народи будують свої ери від певних визначних подій, що мають соціальні наслідки» [1, с. 116]. Серед основних характеристик «соціального часу» – *якість і закономірність*. Саме вони детермінують заданість майбутнього сьогоденням. Інакше кажучи, суспільний розвиток жорстко визначається стартовими умовами «соціального часу».

Будь-яка стратегія розвитку, як основа регулювання життєдіяльності суспільства, виходить із необхідності врахування того, що майбутньому іманентно притаманні явища сьогодення і, найголовніше, – закономірно впливають із нього. Виходячи із розуміння «нового соціального часу» в його вимірах якостей і закономірностей, варто виокремити ті фактори, які впливали (й, багато в чому, – і далі впливають) на розгортання «часу», його основні ознаки, що визначають «соціальні наслідки», наше сьогодення й майбутнє.

Становлення Української держави відбувалося в умовах подолання траєкторії руху в системі координат, що десятиліттями існувала до того. Національно-державний розвиток, у його стратегічному вимірі, вимагав від молодого держави врахування комплексу принципово нових, жорстко детермінованих обставин. Вони поєднували в собі, з одного боку, необхідність розв'язання нагальних проблем (передовсім – соціально-економічного характеру), зумовлених стрімкими політико-правовими змінами, з

другого – усвідомлення й освоєння нового політичного простору і, бодай на рівні логіки, розуміння й конструювання майбутнього.

На зорі незалежності розробка стратегії суспільного розвитку ускладнювалася впливом низки несприятливих, хоча й об'єктивних, факторів. Серед них, на наш погляд – визначальними, були ті, що пов'язані з ціннісними трансформаціями. Саме вони, багато в чому, й визначали вектори, динаміку й закономірності суспільного розвитку. У цьому контексті виокремимо, щонайменше, п'ять сув'язних і найвпливовіших чинників, які, на нашу думку, суттєво позначилися на якості рішень, що приймалися, й практичній діяльності з їх реалізації.

По-перше, суспільний перехід, що відбувся на межі 1980–1990 рр., докорінно змінив політичну та ціннісну систему. Трансформації призвели не лише до необхідності «переформатування» політичних, економічних, культурних інститутів, але й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій.

По-друге, однією з характерних ознак останніх десяти років минулого століття (часу становлення української незалежності) була відсутність чітко артикульованої національної ідеї. Натомість – значного поширення й домінування в масовій свідомості набули позитивно марковані ідеологеми: демократія, плюралізм, незалежність, колективне керівництво, економічна самостійність тощо. До продукування й цілеспрямованого використання ідеологем, як засобів стратегування й управління масовою свідомістю, призвели ціннісна й ідеологічна невизначеність перших років незалежності, брак належного досвіду політичного менеджменту, адаптованих до нових соціально-політичних умов та апробованих механізмів управління.

По-третє, для українського суспільства перехід від адміністративної до ринкової економіки означав докорінну зміну способу життя. На Заході процес становлення і розвитку ринкових відносин тривав кількасот років, протягом яких утвердилися законодавче поле економічного життя, норми і правила, моральні засади та цінності, які регламентували поведінку людей. Інакше – стрімко, багато в чому свавільно й хаотично – розвивалася

ситуація в Україні. Значна частина населення до цього не була готовою. Більшістю людей болісно сприймалися приватизаційні процеси. Невдоволення викликали й їх перші результати, що досить швидко позначилися на рівні життя різних верств і соціальних груп. Нові умови потребували не лише інтенсивнішої праці, трудової мобільності, підвищення кваліфікації (а досить часто і перекваліфікації), але й психологічної готовності до змін. Зростала кількість людей, яким було важко адаптуватися до ринкових відносин. Це стосувалося насамперед малокваліфікованих робітників, частини службовців, працівників управлінського апарату, науковців, викладачів, інших категорій населення. Необхідність докорінної зміни соціальних установок дезорієнтувала частину молодих людей, життєві плани яких вибудовувалися в рамках геть інших стратегій.

По-четверте, зі здобуттям незалежності відбувалося переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, економіка, ринок, свобода, гроші, особистість, право тощо. Масова свідомість збагатилася новими цінностями: свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом почали наповнюватися й так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо. Всі ці, багато в чому ілюзорні, уявлення вступили у суперечність з дійсністю, основною ознакою якої було стрімке «впровадження ринку» (його вітчизняного варіанта).

По-п'яте, характерною ознакою тогочасся (як, до речі, й наступних десятиліть) стало розмежування політичних еліт, початок створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації. Незбалансованість політичних, економічних, моральних, культурних цінностей і поведінкових орієнтацій деформували ставлення до освіченості, професіоналізму, чесності й порядності. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності й «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів.

Основні характеристики «соціального часу», свідомо чи неусвідомлено, лягли в основу плану дій на початковому етапі

державотворення. Твердження про те, що соціальні феномени охоплюють «символічні», а не «емпіричні» «рівності та нерівності» [1, с. 119], багато в чому визначали не лише параметри розв'язання поточних соціально-економічних й етнополітичних проблем, але й напрями проектування майбутнього. Адже досить стрімкий, а для значної частини вітчизняних підприємств (передусім військово-промислового комплексу) – несподіваний розпад виробництва та кооперативних зв'язків, стагнація фінансово-економічної системи, інфляційні процеси стали основними ознаками часу й значним стресово-депресивним фактором.

Нагальність розв'язання гострих соціально-економічних проблем, з одного боку, та кваліть управлінської ланки, криза державного менеджменту, який через брак досвіду управління за таких екстракритичних умов не бачив шляхів ефективного подолання ситуації, що склалася, з другого – значною мірою зумовили відсутність належної уваги до проблеми розробки повномасштабної стратегії розвитку молодій державі. Очевидно, що після руйнування однієї («комуністичної») стратегії мала би бути створена (розроблена) інша. І не просто як поточний план «виходу із кризи», а як комплексний, цілісний, світоглядний феномен.

У цьому контексті, варто звернутися до аналізу підстав посилення «символічних» складових проблеми стратегування суспільного розвитку. Позитивно марковані ідеологеми, про які вже йшлося, на певному етапі усвідомлення нових цінностей і зміни векторів розвитку суспільства відігравали досить позитивну роль. Варто визнати, що й результати загальнонаціонального референдуму щодо проголошення незалежності України 1 грудня 1991 р. певною мірою визначалися їх впливом та аргументами економічної раціональності. Своєрідне поєднання, взаємодія реальності й міфу, по суті, зумовили результати народного волевиявлення.

У рамках домінуючої парадигми економічної раціональності відбувалася й інформаційна кампанія щодо референдуму, підсилена досить вагомими аргументами. Використовувалися (цілком об'єктивні – див. [2]) дані про економіку України як про

одну з найпотужніших у світі (щоправда, без урахування того, що була вона частиною економіки СРСР і спрямованою, передусім, на забезпечення потреб військово-промислового комплексу). «Економічні» аргументи щодо внеску України у «засіки СРСР» на кшталт: «перше місце за кількістю виплавки чавуну, вирощування цукрових буряків, виробництва тваринної продукції»; «друге – за показниками виробництва електроенергії та будівельних матеріалів, продукції хімічної промисловості та важкого машинобудування»; людський потенціал – населення 52 млн; «друге у СРСР місце за кількістю науковців (73,7 тис. кандидатів та 6,8 тис. докторів наук, 146 вищих навчальних закладів, 854 тис. студентів)» тощо для більшості населення були переконливими саме завдяки своїй раціональності. На тлі ж стрімкого економічного занепаду, що супроводжував процес розвалу СРСР, фінансово-економічні негаразди набували гострого соціального характеру та межували з проблемою збереження соціуму.

Брак можливостей швидкого й ефективного розв'язання економічних проблем, з одного боку, та усвідомлення необхідності суспільної інтеграції, з другого, призвели до створення й використання нових для українського громадянства ідеологем. Адже ідеологеми легко запам'ятовуються і створюють ілюзію раціональності. Разом із тим, поза ідеологічною системою, вони приречені на розпливчастість, багаторазову зміну значень, стрімке перетворення на міфологеми. З міфологемами «Росія (США, Захід) – нам допоможуть!», «братньої багатовікової дружби», «слов'янської єдності» тощо були пов'язані не лише сподівання багатьох українців, але й політичні гасла, управлінські пошуки, іноді – й наукові розвідки. Ґрунтовних стратегічних розробок не було. Декларації про демократію в державному управлінні та про лібералізм в економіці теж були поза межами будь-якої комплексної стратегії. Хоча Україна й потребувала зрозумілої й ідеологічно забезпеченої стратегії розвитку, основою політичної практики постали інтерес і потреби.

Аналізуючи проблеми стратегії розвитку нашої країни, варто зазначити, що у 1991 році незалежність здобула Українська Радянська Соціалістична Республіка. Протягом усього часу свого

існування вона, як складова частина радянської імперії у формі певного державного утворення, накопичувала як позитивний, так і негативний досвід. Чинники, які впливали на функціонування і розвиток УРСР протягом десятиліть, зі здобуттям Україною незалежності, насправді, нікуди не поділися. Крім досить міцної матеріально-технічної бази й розвинутої сфери виробництва, освіченого й перспективного людського ресурсу, країна отримала ще й управлінську еліту з її, накопиченими десятиліттями, вміннями і навичками. Ті вміння й навички були набуті в умовах «планової економіки» і «виконання постанов». Досвіду розробки й прийняття рішень, тим паче – стратегічного планування – у «молодої» національної еліти не було.

Зі здобуттям незалежності перед державою постали питання, розв'язання яких потребувало врахування комплексу принципово нових, жорстко детермінованих обставин. Вони поєднували, з одного боку, необхідність розв'язання невідкладних соціально-економічних проблем, зумовлених зміною суспільно-політичного ладу, з другого – усвідомлення й освоєння нового політичного простору і, бодай на рівні логіки, розуміння й конструювання майбутнього. Зрозуміло, що «молоді» українські управлінці вимушені були оперативно розв'язувати найгостріші проблеми соціально-економічного характеру, вирішувати найактуальніші питання збереження соціуму й забезпечення його рівноваги. Разом з тим, інше – ключове (на етапі становлення Української держави) завдання: розробки стратегії державного розвитку – відтерміновувалося. Тривалий час держава перебувала у стані своєрідної політичної (політико-управлінської) прокрастинації – відкладання (уникання) прийняття й реалізації важливих політичних рішень. За умов тогочася, одна форма прокрастинації (відкладання прийняття рішень) породжувала іншу (відкладання виконання завдань), оскільки для реалізації стратегічних завдань необхідним було прийняття стратегічних рішень.

З часом означена тенденція стала стійкою складовою вітчизняної політико-управлінської практики й багато в чому – визначальним явищем. Його ознаками стали характерні розлади в системах політичного, державного й адміністративного управ-

ління, «аматорське» здійснення ринкових перетворень, невтішні результати політичного, економічного і соціального розвитку, ідеологічна й ціннісна невизначеність.

На цьому тлі номенклатурна система влади еволюціонувала через «конверсію» політичної та державної влади комуністичної номенклатури у кланово-корпоративну. Пануючі того часу методи відбудови економіки та виходу з кризи були вкрай суперечливими. Впровадження елементів ринку спиралося на адміністративні важелі, а основною формою управління залишалося «ручне керування». Посиленню цих процесів сприяли й ваучерна приватизація (результатом якої стали формування нової постсоціалістичної промислово-фінансової олігархії), й інтенсивна концентрація влади на тлі зниження життєвого рівня населення, й зростання безробіття, й соціальна апатія, й відсутність механізмів суспільного контролю.

Суттєвої уваги потребували розв'язання зовнішньополітичних проблем: утвердження нової держави в межах її кордонів, позиціонування у світі, врахування питань, пов'язаних із «розлученням сім'ї СРСР». Особливої ваги набули міждержавні стосунки із Російською Федерацією. Разом з тим, здійснений нами аналіз укладених Україною і РФ протягом 1991–1997 рр. (до 31 травня 1997 р. – дати підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією) двосторонніх міждержавних угод виявив певну тенденцію щодо їх предмета.

Більшість угод стосувалися проблем Чорноморського флоту, упорядкування кордону, ядерного озброєння та функціонування Стратегічних сил, експлуатації стратегічних ракетних комплексів, питань власності, карбованця (із 24, укладених за той час, – 10 пов'язані з проблемами формування ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту; 5 – упорядкування кордону; 2 – із заходами щодо ядерної зброї; 1 – врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу й активів колишнього Союзу РСР). Наступна (після підписання «Великого Договору» 1997 року) міждержавна угода була парафрована лише в лютому 2001 року й стосувалася регулювання процесу переселення і

захисту прав переселенців. Така цілеспрямованість і предметність у розв'язанні проблем двосторонніх відносин з боку Російської Федерації свідчить про наявність у керівництва сусідньої держави певного, своєрідно спрямованого бачення розвитку власної країни, натомість – Україні «пропонувався» Договір про «дружбу» та рух у «фарватері» цього розвитку.

Водночас, левову частку своїх зусиль «нова управлінська еліта» спрямовувала на збереження влади та використання можливостей «ринкової» економіки для власного збагачення й її (влади) посилення. Інстинкт збереження влади примушував перейматися поточними проблемами: розв'язання найгостріших проблем економічного характеру, соціального забезпечення, запобігання соціальному вибуху. За відсутності стратегічного бачення постала необхідність пошуку «партнерів» і формування «груп інтересів».

На той час як про вагому політичну силу з економічними важелями заявив про себе «директорський корпус», основний склад якого був зосереджений у тих регіонах країни, в яких зміна політичних орієнтирів сприймалася особливо болісно. За таких умов розробка стратегії державного розвитку залишалася проблематичною, хоча й була вкрай необхідною.

За відсутності державної стратегії розвитку, долаючи поточні проблеми фінансово-економічного характеру та стримування соціального вибуху, налагоджуючи зовнішньополітичні зв'язки, зосереджуючись на вирішенні етнополітичних питань, за підтримки «директорського корпусу» проголошувався «Курс радикальних економічних реформ» [3]. По суті, саме цим курсом було визначено напрям на формування певної групи власників великих індустріальних підприємств і встановлення економічного контролю над колишньою радянською власністю. Новий «клас власників» більше переймався стратегією розвитку приватизованих підприємств, мінімізацією факторів державного впливу на них, а також (з цією самою метою) – створенням відповідних партійно-політичних структур. Протягом 1993–1997 рр. Міністерством юстиції України було зареєстровано 28 нових політичних партій [4].

До 1996 року – часу прийняття Конституції України – формування низки фінансово-промислових груп (загалом) було

завершено. У країні поступово склалася самодостатня, зі значними ресурсами, олігархічна за своєю суттю і відчужена від більшості суспільства система влади. Криміналізація, корумпованість владних структур, розкрадання державного майна, протекціонізм, посилення тіньової політики, кричуща аморальність правлячої еліти з часом дедалі більше дискредитували ідеали демократії і свободи.

Прийняття Конституції України [5] мало б спонукати до вироблення й оприлюднення стратегії розвитку як мобілізуючого фактора суспільного поступу. Основний закон країни є головним джерелом розробки такої стратегії, адже Конституція виконує не лише юридичну, зовнішньополітичну, але й організаційну функцію. Як основний державний документ, Конституція, з одного боку, слугує базою для поточного законодавства, з другого – відрізняється відносною стабільністю, довготривалістю. Крім того, – вона не лише визначає основи політичної, економічної та правової систем держави, її правового статусу, свободи, права й обов'язки людини, але й визнає її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Ця норма, а також визначення основних засад суспільного життя, діяльності органів влади, обов'язки держави, вказівка на демократичний, соціальний і правовий її характер (у сукупності з низкою положень, що унормовують партійно-політичну, громадську, релігійну діяльність, рівність прав громадян) могли б стати базовими у розробці стратегії суспільного розвитку.

Щоправда, Конституція України не містить згадки про стратегію розвитку [5]. Лише окремі її положення стосуються способів досягнення мети (як, наприклад, у ст. 18, яка передбачає, що здійснення зовнішньополітичної діяльності, забезпечення національних інтересів і безпеки держави має відбуватися «шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права»). Розробку та здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку Конституція покладає на Кабінет Міністрів України (ст. 116), однак – без

визначення рівня стратегування цих програм. Крім того, стратегія – документ довгострокового і комплексного планування. Вона не може ухвалюватися постановою Уряду. Наявність такої стратегії – гарантія «незалежності» від зміни урядового кабінету та своєрідної «спадкоємності» у реалізації стратегії. Адже саме стратегія має визначати основні параметри й орієнтувати розробників «загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку», забезпечувати їх відповідність «генеральній лінії».

Певною мірою цю лакуну заповнюють передбачені ст. 106 Конституції щорічні послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище країни. Але, коли йдеться про державну стратегію, мається на увазі наявність масштабного документа саме стратегічного, а не оціночного («про становище країни») або ж тактичного характеру.

Спроби розробки планів стратегічного розвитку, зокрема ухвалення Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (липень 2010 р.) [6], Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» (грудень 2010 р.) [7] або ж – затверджена указом В. Януковича у березні 2012 року й нині така, що втратила силу «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [8] тощо, як засвідчила практика, не були забезпечені конкретними діями, ефективним і результативним змістом.

Головною перепоною на шляху українських реформ, на наш погляд, став внутрішньополітичний фактор. Серед його основних ознак: неконсолідованість еліт, корумпованість, перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба фінансово-економічних і політичних кланів за владу, споживацьке ставлення до володіння нею. Як наслідок, отримали «власну» – недосконалу й суперечливу – «політику перетворень» як результат багаторіччя спроб і помилок.

За відсутності чітко артикульованої й формалізованої стратегії суспільного розвитку окреслені невизначеності набули ознак «хронічних» і навіть провідних тенденцій. Зовнішніми їх проявами

є результати соціально-економічного і політичного розвитку: Україна й досі не досягла рівня 1990 року за показником ВВП [9]; не сягнуло рівня 1990 року й сільськогосподарське виробництво (максимальне його значення в цілому в Україні було зафіксовано у 2011 році – 79,5% обсягу 1990 року); лише 32,7% сіл забезпечені дитячими дошкільними установами, школами – 45,5%. У 56,1% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерсько-акушерський пункт, заклади клубного типу є в 57,7% сіл. Майже повністю відсутнє на селі побутове обслуговування; економічна криза 1990-х років негативно вплинула на демографічну ситуацію в Україні, що характеризувалося бурхливою міграцією населення, зниженням народжуваності та зростанням смертності, кількість населення зменшилася на 7 млн осіб [10] тощо. Слабкість економіки та національної консолідації не дозволили Україні реалізувати амбітні плани щодо перетворення держави на регіонального лідера Центрально-Східної Європи, ключової «ланки» між країнами Балтики і Чорноморського басейну.

Складним, почасти драматичним і суперечливим виявився шлях розбудови Української незалежної держави. Її розвиток і досі відбувається під певним впливом десятиліттями існуючої до цього політичної, економічної, соціальної, управлінської, зрештою – ціннісної системи координат. На жаль, неодноразові спроби докорінної зміни цієї системи не завжди були результативними. Донині актуальними залишаються проблеми формування ефективних політичних і економічних інститутів, конкурентоспроможності вітчизняної економіки, відкритості ринку, побудови справедливої системи соціального захисту тощо.

У цьому сенсі, варто розуміти, що 21 листопада 2013 року на столичний Майдан люди не прийшли «робити революцію». То був початок мирної акції з вимогою до влади переглянути рішення, що безпосередньо стосувалися вектора суспільного розвитку. Протестний рух наповнився смислами. Більша частина суспільства прагнула іншої моделі майбутнього, аніж пропонувалася правлячим класом.

Прагнення європейської перспективи вивели на майдани десятків міст сотні тисяч громадян країни. Вже 22 листопада

мітинги проти призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС відбулися у кількох обласних (Чернівці, Суми, Вінниця, Харків, Донецьк) та районних центрах України. Заходи проходили мирно, виключно з прапорами України та Євросоюзу, без політичної символіки. Громада розраховувала на комунікацію, діалог як інструменти взаємодії із владою, сподівалася бути почутою.

Мирною акція перестала бути 30 листопада, коли влада застосувала інші – силові інструменти. Усвідомлення неспроможності/небажання влади діяти в інтересах суспільства призвели до розуміння необхідності радикальної зміни самої влади, разом із інструментами, які вона застосовує для «діалогу» з народом. Події зими 2013–2014 рр., які дістали назву Революції Гідності, були революцією (у сенсі стрімких, радикальних, глибоких якісних змін) смислів.

Певний парадокс полягає у тому, що протестні акції, навіть масові, допоки вони спрямовані лише на зміну (удосконалення) інструментальних складових соціально-політичного управління, можуть свідчити якщо не про довіру, то про віру їх (акцій) учасників і їх прихильників у спроможність влади провести ці зміни. («Податковий майдан», акції чорнобильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, протест проти впровадження «пенсійної реформи» стосувалися, передусім, інструментальних чинників – змін окремих норм податкового законодавства, принципів соціального забезпечення тощо). Протестні акції, насправді, не містять вимог нових смислів, лише – удосконалення існуючої управлінської системи.

Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього. Уявлення про належне, усвідомлення, з одного боку, цілей соціального розвитку, з другого – неспроможності/небажання правлячого класу здійснити зміни існуючими засобами породжують радикальні дії, спрямовані на повалення системи. Революція – це боротьба зі старими смислами заради нових.

Саме тому лише об'єктивна оцінка сучасного суспільного стану, осмислення ціннісних основ його розвитку, сутності

протирич, можливостей і перспектив їх подолання із урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії розвитку та її суспільної легітимізації.

Трагічні події на Майдані, анексія Криму, операція об'єднаних сил на Сході країни консолідували суспільство, викликали стрімкі зміни персонального складу керівників держави, динамічний розвиток суспільно-політичних процесів, усвідомлення сили громади і відчуття її єдності.

Військова агресія сусідньої держави, прагнення миру і доконечної перемоги над чинною досі системою правління проявилися у громадянській мужності й самовідданості, готовності до протистояння зовнішнім загрозам і внутрішнім викликам. Країна усе ще живе вимірами революційного часу, зіставляючи владну риторику із діями влади. У цьому контексті, мають посилюватися громадянська участь і громадський контроль за владними рішеннями й їх реалізацією. За відсутності дієвих інститутів такого контролю, ефективної комунікації влади з громадськістю вимоги до влади набуватимуть стихійних протестних форм – масових акцій, пікетів органів центральної і місцевої влади, перекриття шляхів сполучення тощо.

Очевидно, що подолання і запобігання деструктивній суспільно-політичній поведінці та правовому нігілізму, як соціально зумовлених явищ, лежать передусім у ціннісно-смісловій площині. Саме у ній визначаються рівні конструктивності, ціннісно-орієнтаційної єдності, сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу цілеспрямованої і скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи.

Вагомим чинником зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації за нинішніх умов стає суспільна консолідація, потреба визначення напрямів, шляхів і форм її поглиблення. У цьому контексті, усвідомлення політичною, владною, бізнесовою елітою нової реальності (у її мотиваційно-смісловому і ціннісному вимірах) стає необхідною умовою суспільного розвитку, своєрідним запобіжником від зміни вектора його цивілізаційного поступу.

Водночас, існує небезпека того, що в умовах низької ефективності правоохоронної системи та корумпованості системи судової працеватимуть «закони вулиці». Коли держава не може навести порядок, люди звертаються до радикальних дій, демонструючи недовіру органам державної влади, зневіру у справедливість суду, керуючись власними уявленнями про належне, покладаючись на себе, або ж – на допомогу радикальних позазаконних формувань.

Адже насправді соціально-політична напруга і невдоволеність чинною й нині практикою державного управління нікуди не поділися. Під впливом, передусім, зовнішньої військової агресії вони (напруга і невдоволеність) просто відтермінувалися, набули інших форм і перейшли у фазу очікування й «передготовності». На відміну від соціально-психологічного стану напередодні Майдану, нинішній – характеризується значно нижчим порогом «страху» і непевності й значно вищим ступенем натхнення й упевненості, що зумовлені усвідомленням сили і можливостей громадського впливу.

Одним із надбань Майдану є сформована соціально-психологічна установка мас щодо певних способів дії (аттитюд «до ситуації» – за М.Рокичем). Тобто, у масовій свідомості сформувалося уявлення про певний ефективний спосіб дії у ситуації, коли влада не виконує обіцянок, коли її дії й рішення не відповідають суспільним очікуванням і коли його (очікування) ресурс вичерпано. Саме у цьому контексті громадським, експертним середовищем і засобами масової комунікації артикулюється побоювання третього Майдану. І президентські, і парламентські вибори, і створення коаліції у Верховній Раді України у свідомості громадян були лише необхідною передумовою для розроблення ефективних рішень і дій. Їх відсутність або ж хибна (з погляду суспільства) спрямованість можуть стати достатньою підставою для нового, з непередбачуваними наслідками, революційного сплеску.

Очевидно, що із завершенням акцій народного протесту зими 2013–2014 рр. соціально-політична криза в Україні не була подоланою. Відчутних змін у житті громадян не відбулося.

На етапі повалення авторитарного режиму та під впливом зовнішньої військової загрози значно посилюються процеси

суспільної консолідації й роль громадянського суспільства у цих процесах. Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення в системі ціннісних орієнтацій. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта сув'язна зі суспільно-політичними змінами. З одного боку, ця домінанта опосередковується ними, з другого – опосередковує їх. Нинішня їхня основа – боротьба за незалежність і суверенітет країни. Разом з тим, тимчасове «заміщення» у структурі базових цінностей, соціальних її складових цінностями «миру» і «держави» невідворотно з часом актуалізує їх у новій, «вищій» якості.

Визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної консолідації є мотиваційно-смісловий фактор (сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил) як спонукання до діяльності, визначення її меж і форм. Саме мотиви і смисли спрямовують і орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних. Аналіз сучасної політико-управлінської практики, її змісту і форм – прийнятих рішень (насамперед, кадрових призначень), процесу і риторики передвиборчих кампаній – свідчить про недооцінку мотиваційно-сміслового фактора в комунікації з громадськістю.

Проблеми, що у часи тяжких випробувань «відійшли» на другий план – зростання цін, невиплата заробітних плат, безробіття, соціальна незабезпеченість, проблеми охорони здоров'я тощо, – згодом знову визначатимуть порядок денний суспільно-політичного життя. Після трагічних подій Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту буде поняття «справедливості».

У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних явищ і процесів, визначення перспектив і шляхів їхнього подолання. Маємо визнати – українське бачення «реформування» й досі має навздогінний характер. Невирішеними залишаються ключові питання економіч-

ного та соціального розвитку, загострилися проблеми національної та політичної ідентифікації тощо. Варто погодитися з М. Михальченком: «Економічні і політичні реформи [в Україні] не вдається синхронізувати, оскільки кожна з цих змін можлива тільки в тому разі, коли вже відбулася інша, тобто вони детермінують одна одну і виступають як власна необхідна передумова» [11, с. 35–36]. Додамо – якщо при цьому вони (реформи) відбуваються хаотично, без чіткого стратегічного плану дій, їх (реформ) «синхронізація» є взагалі неможливою.

В основі суспільного розвитку суверенної і демократичної країни є внутрішня соціально-політична інтеграція, а її результатом і, водночас, засобом суспільного поступу, одним із механізмів зміцнення державного суверенітету та формування сучасної політичної нації – національна консолідація.

Нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проєктивної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягнення). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння того, що смисли і мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це умотивоване суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Смисли ж – це комплексне явище, яке містить у собі послідовність поєднання, щонайменше, п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення реалізації певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як реалізація/нереалізація/часткова реалізація потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З другого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їхнього реалізації, тобто – результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються існуючі або ж відшуковуються нові засоби досягнення мети. Тобто, «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) реалізації.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс або ж є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, зокрема, морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і потребова сфера, і процес цілеустановлення є ієрархічні.

Водночас, брак стратегії як світоглядного, довгострокового, послідовного і раціонального плану призводить до того, що реформи у будь-якій сфері життєдіяльності не встигають за ситуацією.

Аналіз політичної практики розробки сучасної державної стратегії розвитку суспільства та мобілізаційних зусиль держави, дослідження особливостей цього процесу протягом часів незалежності з урахуванням специфіки певних її етапів дають підстави для визначення сутності стратегії суспільного розвитку як світоглядно зумовленої сукупності поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку. Стратегія суспільного розвитку – це достатньо абстрактний, довгостроковий, максимально загальний (недеталізований), послідовний, конструк-

тивний, раціональний, підкріплений ідеологією, стійкий до невизначеності умов середовища план досягнення успіху. Реалізація такого плану передбачає забезпечення перетворення абстрактного у конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на зміст, його коригування тощо.

Виходячи із цих уявлень, виокремимо, щонайменше, три сутнісні ознаки стратегії суспільного розвитку: 1). Стратегія – найзагальніша світоглядна раціональна картина (уявлення) майбутнього та загальний вектор його досягнення. 2). Стратегія – своєрідна матриця, що містить сукупність віри, переконань, цінностей і, водночас, засобів й інструментів досягнення мети. 3). Стратегія – легітимований загальноновизнаний і загальноприйнятний зразок («унормовуючий» шаблон) для вирішення поточних завдань, їх відповідності стратегічній меті.

Іншими словами, стратегія суспільного розвитку – це своєрідна надія, амбітний план-проект майбутнього, пов'язаний із оцінкою сьогоднішніх (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз. Це план, пов'язаний із прогнозом стратегії розвитку інших країн і співвіднесення з їх стратегічними цілями. Нарешті, стратегія – це передбачення шляхів глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому. Коли мовиться про стратегію, йдеться, передусім, про майбутнє. Багато в чому – ірраціональне, багато в чому – міфологічне, оскільки стратегія – ідеальна форма для проектування майбутнього, але наповнена змістом [див.: 12].

Наявність універсальної ідеї (надії) – фундаментальна і ключова складова державної стратегії розвитку. Вона має бути, з одного боку, простою і зрозумілою, з другого – «символічною» й у свідомості людей безпосередньо пов'язаною з «соціальним часом». Як, наприклад, ідея свободи і демократії для Сполучених Штатів Америки або ж – ідея справедливості, рівності й братерства для колишнього Радянського Союзу, але не «ідея» виправдання існуючого стану речей.

Разом з тим, стратегування – це проектування образу країни, проектування майбутнього й її місця в ньому. Якою ми бачимо

Україну? Якщо сучасною європейською країною – чи може Україна створити іншу стратегію, ніж європейська? Якщо ми бачимо Україну в Європейському Союзі, то – яким ми бачимо Європейський Союз?

Для розробки і реалізації стратегії необхідно створювати певні групи інтересів. Нині для просування європейських цінностей, норм і правил необхідна широка «коаліція», об'єднання таких «груп», які будуть діяти не в інтересах маленького прошарку людей (наведений вище приклад вітчизняної політичної практики – створення (на початку 1990-х років) «групи інтересів» – свідчення їх ефективності попри суспільну протидію), а в інтересах і за підтримки суспільства. Чи не вперше в сучасній історії суспільного розвитку роль такої «групи» може відіграти саме громадянське суспільство.

Очевидно, що розробка державної стратегії, оприлюднення її цілей і суспільне визнання сприяли б консолідації політичних сил, налагодженню громадського контролю за реалізацією стратегії, підвищенню довіри громадян до влади, рівень якої (довіри) протягом усього часу її (влади) діяльності залишається досить низьким. Розробка стратегії не є «публічним» дійством. Це – особлива форма державницької діяльності з об'єктивної оцінки стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх впливів, тенденцій цивілізаційного розвитку. Разом з тим, стратегія не може бути прийнята й реалізована без суспільної легітимізації, адже стратегія – це своєрідний шлях досягнення суспільної надії.

Коли мовиться про стратегію, то йдеться, передусім, про майбутнє. Проектування майбутнього – аксіологічне явище – можливе лише на ідеологічному ґрунті, на певній системі цінностей. Стратегія має не просто орієнтуватися на перспективу, але й мати ясні цілі, спиратися на моральні норми, конкретні цінності, формувати відповідні ідентичності як інструменти саморозвитку. Рух України у європейському напрямі створює сприятливі передумови для інтеграції у ціннісний, етичний простір

Європи. Разом з тим, стратегування – це проектування образу країни, проектування майбутнього й її місця в ньому.

Без стратегічного мислення в політиці і в державному управлінні Угода про асоціацію з ЄС може залишитися лише заявкою на реалізацію нашою країною свого стратегічного вибору. В іншому разі – цивілізаційний вибір України може стати стратегічною програмою прогресивних змін у політичній, правовій, соціальній, зрештою – ціннісній сферах, перспективним планом адаптаційних заходів у галузях економіки, фінансів, торгівлі, енергозабезпечення, у державному управлінні та законодавчому забезпеченні цих змін.

Серед першочергових завдань стратегії цивілізаційного оновлення України – подолання бідності, зменшення економічно необґрунтованої нерівності, утвердження справедливого розподілу доходів, зокрема, шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві внаслідок перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства. При цьому змінити такий принцип розподілу доходів у суспільстві є доцільним шляхом розроблення законодавчих пропозицій щодо запровадження податку на багатство, відновлення прогресивної системи оподаткування, стимулювання корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, особливо великого. Важливий крок на шляху цивілізаційного розвитку – подолання корупції, масштабна присутність якої в українському суспільстві виступає нездоланною перешкодою для усіх наших європейських цивілізаційних намірів. Постає завдання знайти формулу поєднання принципу правової свободи особистості і принципу її суспільної відповідальності.

Надання пріоритетності європейському цивілізаційному вектору дасть потужну зовнішню підтримку власним українським зусиллям з розв'язання таких невідкладних проблем, як формування у суспільстві, особливо у внутрішньополітичних відносинах, атмосфери довіри, усунення нерівності громадян у стартових життєвих можливостях, посилення впливу населення на публічну політику засобами розгортання і поглиблення громадського і державного контролю за її перебігом.

Нові смисли мають породжувати нові практики, мотивувати суспільну діяльність задля досягнення стратегічної мети. Реалізація цих смислів – це суспільно легітимізована, особлива форма державницької діяльності з об'єктивної оцінки стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності внутрішніх, зовнішніх впливів і загроз, тенденцій сучасного цивілізаційного розвитку

Політичне мислення як чинник регулювання політичного життя

Складність сучасних суспільно-політичних процесів пов'язують передусім із економічними, фінансовими проблемами, недостатньою ефективністю зусиль з модернізації реального сектору економіки, реформування політичної системи тощо. Тобто, ступінь розвиненості держави визначається майже виключно цими раціональними чинниками. Ними зумовлюються й напрями модернізації країни – економіка, технології, фінанси, ефективність використання природного та трудового ресурсу, надр тощо.

Логіка такого традиційного, й багато в чому виправданого, підходу визначає шляхи, форми і методи формування й реалізації соціально-політичних завдань. Зосередженість на соціально-економічних чинниках розвитку орієнтує суспільство на досягнення певних, уже існуючих, зразків – зокрема, шляхом освоєння зарубіжних технологій, запозичення наукових розробок, запровадження готових виробничих, технологічних процесів і управлінських моделей високорозвинених країн. Водночас, домінування такого підходу значною мірою зумовлює, з одного боку – «навздогінний» характер соціально-економічних реформ, з другого – посилення громадської відчуженості, відстороненості від владно-управлінських рішень, нівелювання соціально-психологічних, мотиваційно-сміслових чинників суспільного розвитку.

Разом з тим, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора

розвитку суспільства – ціннісно-смыслового. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої і скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи.

Соціально-психологічні чинники суспільного розвитку є ключовими не лише коли йдеться про загальнонаціональну консолідацію, але й про втілення соціально-економічних реформ. Як переконливо довели результати досліджень лауреата Нобелівської премії з економіки американського психолога Деніела Канемана, психологічні установки, прогнози і очікування, а також довіра населення до економічних інститутів та органів влади впливають на стан економіки не меншою мірою, ніж її «об'єктивні» детермінанти. Це твердження ґрунтується на усвідомленні того, що всі суспільні процеси й явища зумовлюються людським фактором, а його основою є індивід, соціальна спільнота, маси.

Динамічні й, на превеликий жаль, трагічні події останнього часу в Україні зумовили кардинальні суспільно-політичні перетворення й довели, що спрямованість практичної діяльності на досягнення передусім у фінансово-економічній сфері неможливі без урахування соціально-психологічних факторів, національних ментальних і культурно-історичних особливостей, мотиваційно-смыслових аспектів суспільного розвитку.

Перед українством постала нова політична реальність. У цій реальності – повалення авторитарного режиму, що загруз у корупції, користолюбстві, зрадництві, й усвідомлення сили громадянського суспільства, героїзм і розчарування, переконання у правильності обраного шляху і осягнення «щирості» «партнерських» стосунків. Нова політична реальність зіткана із суперечностей і неоднозначностей, подолання яких можливе тільки за умови суспільної консолідації. За нинішніх умов вона стає не лише засобом досягнення політичної, соціальної, міжнародної злагоди, але й стратегічним завданням, умовою збереження державного суверенітету, найважливішою складовою процесу становлення сучасної української політичної нації.

Кардинальні політичні та соціально-економічні зміни, визначеність вектора цивілізаційного розвитку нашого суспільства й викликані ними трансформації суспільної свідомості актуалізували потребу в психологічному осмисленні та рефлексії глобальних соціальних процесів, що відбуваються, а також – всебічного аналізу змін політичного мислення окремої людини як суб'єкта цих процесів. Сформувався своєрідний соціальний запит на політико-психологічні дослідження комплексу соціально- і політико-психологічних процесів, що викликані «обопільним впливом психологічних факторів на політичну поведінку й політичної діяльності – на психологічні стани» [13]. Політика (об'єкт цих досліджень) виступає як специфічна, особлива діяльність людей з реалізації колективних інтересів однієї групи (соціальної, етнічної, релігійної, професійної, політичної, аж до держави чи групи держав), яка співпрацює або ж протидіє інтересам іншої групи. Теоретична й практична основа цього процесу пов'язана з аналізом політичних і соціальних уявлень людини, політичних, соціальних, етнічних, релігійних груп, учасників або контрагентів певних суспільно-політичних процесів, загалом – широких мас.

Мислення є об'єктом дослідження низки наукових дисциплін: філософії, психології (зокрема, психології та фізіології вищої нервової діяльності), теорії пізнання, логіки. Останнім часом до проблеми мислення звертаються також в кібернетиці, в біоінженерії тощо. Тобто, дослідження мислення й мисленнєвої діяльності набуває статусу міждисциплінарності, що зумовлюється самою природою цього процесу, оскільки його основою є індивід, соціальна спільнота, маси. Внаслідок ґрунтовних психологічних досліджень (К. Абульханова, Г. Балл, А. Брушлінський, Дж. Брунер, М. Вертгеймер, Л. Виготський, К. Гольдштейн, К. Дункер, О. Леонт'єв, А. Маслоу, А. Ньюел, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, Л. Фестінгер, З. Фройд та ін.) склалося розуміння мислення як процесу відображення у свідомості людини об'єктивної дійсності. Саме в цьому розумінні енциклопедичного статусу набуло визначення мислення – *як процесу пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненням і опосередкованим відображенням об'єктивної реальності* – вищого щабля

людського пізнання [13]. Помічаючи зв'язки між явищами, встановлюючи загальний характер цих зв'язків, людина діяльно освоює світ, організовує свою взаємодію з ним.

У контексті зазначеної міждисциплінарності варто визнати – проблема політичного мислення залишається поза належною увагою вітчизняних суспільствознавців. Результати досліджень окремих аспектів проблеми політичного мислення (зокрема, [14–16]) допоки що мало враховуються у політичній практиці. А вона (практика) свідчить, що політики часто взагалі не замислюються над цією проблемою, спрощуючи її розуміння ледь не до рівня біхевіористичної «стимул-реакції»*. Свідченням такого спрощеного підходу можуть бути й використання певних передвибірчих технологій (особливо в мажоритарних округах), і рівень аргументації у прийнятті рішень та оцінці реальності їх здійснення органами влади (наприклад, [17]), і немотивовані обмеження, заборони, регламентації у процесі надання послуг державними органами, та й загалом – рівень ефективності взаємодії влади з громадськістю, заходів, що спрямовані на консолідацію суспільства.

Для суспільних наук методологічно важливим є усвідомлення сув'язності мислення з процесом формування особистісних якостей, моральних і політичних принципів, соціальних почуттів, культурних особливостей, національної, громадської ідентичності тощо. Мотиваційно-ціннісні характеристики (складна сукупність смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, комплексу спонукання/стримування тощо) визначають поведінку людей, спільнот, мас, рівень політичної культури, ціннісно-орієнтаційної єдності, громадської згуртованості, зрештою – суспільної консолідації.

Життєдіяльність людини є не лише складним психофізіологічним, але й соціально-психологічним процесом формування

* Стимул-реакція – англ. stimulus-reaction; нім. Stimulus-Reaction. У біхевіоризмі – розуміння поведінки людини і тварин як сукупності рухових і зведених до них вербальних і емоціональних відповідей (реакцій) на вплив (стимули) зовнішнього середовища.

смыслів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, мисленнєвої діяльності як опосередкованого й узагальненого відображення дійсності. Загалом, будь-яка реакція людини (поведінкова, чуттєва) є виявом психічних станів, процесів, властивостей – цілісною, інтегральною сукупністю почуттів, потреб і інтересів, духовних, політичних цінностей і орієнтацій, установок, які генеруються на чуттєвому рівні психіки людини під час взаємодії з об'єктивною дійсністю.

За своїм продуктом людська діяльність поділяється на теоретичну (духовну) й матеріальну (практичну). На перший погляд, мислення є формою виключно теоретичної діяльності, але виявляється воно в практичній діяльності, в «практично-духовному» освоєнні світу (за К. Марксом). Таким чином, хоча мислення й існує у вигляді теоретичної діяльності, воно не може бути зведеним до неї, адже об'єктом і результатом практичної діяльності мислення є перетворювання проблемної ситуації, вирішення завдання, подолання суперечностей, досягнення нового знання тощо. Водночас, варто враховувати взаємозумовленість цих двох форм мисленнєвої діяльності. З одного боку, теоретичне мислення впливає на матеріальне, з другого – матеріальна діяльність позначається на змісті, динаміці, спрямованості діяльності духовної. Відбувається так званий процес інтеріоризації* – своєрідного переходу зовнішнього, матеріального світу у внутрішній, ідеальний план свідомості, перетворення зовнішніх, реальних дій на внутрішню розумову діяльність. Інтеріоризація є ключовим механізмом засвоєння (присвоєння) цінностей, формування особистісної ціннісної системи, формування внутрішніх структур психіки.

Розуміння процесу мислення передбачає його усвідомлення, по-перше, як теоретичної моделі, що відображає найзагальніші й найсуттєвіші його закономірності, й, по-друге, як конкретнішу й

* Інтеріоризація (від лат. interior – внутрішній) – формування стабільних структурно-функціональних одиниць свідомості через засвоєння зовнішніх дій з предметами та оволодіння зовнішніми знаковими засобами. Розширено трактується як процес освоєння інформації, знань, ролей, ціннісних переваг тощо.

спрямовану на практику, діяльну характеристику мислення. І якщо у першому випадку йдеться про внутрішні механізми мислення, то у другому – про людську діяльність, яка визначається певними мотивами й потребами, реалізується за певних суспільних умов. У зв'язку з цим у структурі мислення виокремлюються дві основні складові: одна з них – це механізми мисленнєвого процесу (аналіз, синтез, узагальнення, абстракція); друга – певні форми і способи дії, які пов'язані з виконанням конкретних видів діяльності – зокрема, політичної. Ці способи дії вироблених суспільством, правил і норм передаються людині у вигляді знань, зокрема, про суспільство, народ, державу, культуру, традиції тощо.

Найважливішою особливістю мислення як діяльності є його суспільна зумовленість – формування за певних соціальних умов. Соціальна зумовленість мислення полягає не лише в засвоєнні певних правил, норм і навичок, але й у рефлексії до певних суспільно-історичних умов. У зв'язку з цим постає питання про структуру мисленнєвої діяльності, зокрема, про співвідношення свідомого і несвідомого в ній, про закономірності й умови їхньої сув'язі.

Розкриваючи проблему політичного мислення, його особливостей, механізмів та шляхів формування, важливим є визначення цього психологічного процесу, його характеристик, форм, видів тощо. За відсутності такого аналізу вкрай важко (неможливо) окреслити можливі шляхи об'єктивації* відображення реальності, ефективного впливу на мисленнєвий процес, корегування його спрямованості, оціночних суджень, розвитку ціннісних орієнтацій, установок, потреб і інтересів.

Мислення – складний і водночас цілісний психологічний процес, який опосередковано впливає на поведінку людини, зокрема, політичну поведінку. Цей процес має певні особливості. В контексті дослідження сучасних суспільно-політичних процесів, актуальності проблеми консолідації суспільства на демократичних

* Об'єктивація (від лат. *objectivus* – предметний) – опредметнення, перетворення на об'єкт – мисленнєвий процес, завдяки якому відчуття, що виникло як суб'єктивний стан, перетворюється у сприйняття об'єкта.

і гуманістичних засадах важливим є аналіз цих особливостей та їх врахування в практиці державно-політичної діяльності.

Першою особливістю мислення є його **опосередкованість**. Те, що не підлягає безпосередньому пізнанню, пізнається побічно, опосередковано: одні властивості через інші, невідоме – через відоме. Мислення завжди спирається на чуттєвий досвід – відчуття, сприйняття, уявлення, а також на наявні теоретичні знання. Мислення не лише найтіснішим чином пов'язано з відчуттям і сприйняттям, але й формується на їх основі. Перехід від відчуття до думки – складний процес виокремлення й відокремлення предмета чи його ознак, встановлення істотного й загального.

Другою особливістю мислення є його **узагальненість**. Узагальнення як пізнання загального й істотного в об'єктах дійсності стає можливим тому, що всі властивості цих об'єктів пов'язані один з одним. Загальне існує і виявляється лише в окремому, в конкретному. Передовсім, узагальнення використовує наявні знання, досвід мислення. «Робота» узагальнення полягає перш за все у розпізнаванні, «пригадуванні» відомих типів вирішення завдань, правил тощо.

До особливостей мисленнєвої діяльності варто віднести й те, що мислення людини протікає у формі **суджень і умовиводів**. Судження – це форма мислення, що відображає об'єкти дійсності в їх зв'язках і відносинах. Кожне судження є окремою думкою про що-небудь. Послідовний і логічний зв'язок суджень, спрямований на розуміння процесів і явищ, вирішення розумового завдання, міркування, набуває практичного сенсу лише тоді, коли воно на основі декількох суджень призводить до певного висновку – умовиводу – індуктивного, дедуктивного чи за аналогією.

Узагальнення висловлюються **мовою**. Мовне визначення стосується не лише окремого об'єкта, але й цілої групи схожих об'єктів. Узагальненість також властива і образам (уявленням, сприйняттям), символам. Але там вона завжди обмежена наочністю. Слово ж дозволяє узагальнювати безмежно. Мова – об'єктивна матеріальна форма мислення. Думка стає думкою і для

себе і для інших тільки через слово – усне чи письмове. Завдяки мові думки людей не втрачаються, а передаються у вигляді системи знань з покоління в покоління.

Результати пізнавальної діяльності людей існують у формі **понять** як абстракції реальних предметів, подій, процесів, як результат мислення і початку нового мисленнєвого процесу, як узагальнення інформації, умовиводів і досвіду.

До основних інструментів мислення варто віднести такі:

– *аналіз* – уявне розкладання цілого на частини або уявне виокремлення з цілого його складових – сторін, дій, відносин. Для мислення аналіз будь-якої проблеми – це передусім диференціація відомого й невідомого і спрямування пізнавального процесу на невідоме;

– *синтез* – зворотний аналізу процес думки – об'єднання частин, властивостей, дій, відносин у цілісність;

– *порівняння* – встановлення подібності та відмінності предметів і явищ. Порівняння ґрунтується на аналізі, може бути одностороннім або багатобічним, неповним, поверховим або ж глибоким.

– *абстрагування* – уявне відволікання від певних ознак конкретного, від одиничного з метою його кращого пізнання;

– *конкретизація* – зворотний абстрагуванню і нерозривно пов'язаний з ним процес повернення від загального і абстрактного до конкретного й змістовного.

Розумова діяльність завжди спрямована на одержання певного результату. Людина аналізує предмети, порівнює їх, абстрагує окремі властивості з тим, щоб виявити загальне, розкрити закономірності їх розвитку, оволодіти ними. Узагальнення, таким чином, є виокремлення в предметах і явищах загального, яке набуває форми поняття, закону, правила, норми тощо.

У повсякденності людина постійно здійснює розумову діяльність – використовує знання, загальні уявлення, поняття, узагальнені схеми, виявляє об'єктивне значення і суб'єктивний їх сенс, шукає і знаходить вихід із проблемних ситуацій, вирішує ті чи інші завдання. Мислення спрямоване головним чином на

вирішення завдань, розв'язання суперечностей, проблем, які постають перед людиною. Пошуки рішень іноді бувають досить складними, тому розумова діяльність зазвичай – діяльність активна, що вимагає зосередженої уваги, терпіння.

З'ясування сутності й напрямів сучасних суспільно-політичних процесів, визначення тенденцій і векторів розвитку, шляхів подолання наявних суперечностей неможливе без адекватного відображення у структурах політичного мислення понять, що містять інтегруючі, консолідуючі мотиви. В контексті нашого дослідження це, передусім, поняття «інтеграція» і «консолідація», які є ключовими з точки зору формування цінностей суспільного єднання й національної консолідації.

Варто зауважити, що досить часто політики і науковці ці поняття використовують як тотожні, хоча, на нашу думку, вони такими не є. Більше того, їх відмінність, з методологічної точки зору, є істотною. Під інтеграцією (від лат. *integrum* – ціле; *integratio* – відновлення) розуміють об'єднання певних елементів (частин) у ціле, взаємне зближення та взаємопроникнення, стан і процес упорядкування, узгодження та об'єднання структур і функцій цієї цілісної системи [18]. Соціальна ж інтеграція – це наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами, процес становлення та підтримки соціальних взаємодій і взаємин між суб'єктами, що поряд з адаптацією є однією з функціональних умов існування і рівноваги соціальної системи (за Т. Парсонсом).

Поняття «консолідація» (від лат. *con* – разом, *solido* – укріплюю) несе, передусім у соціальному сенсі, інше смислове і сутнісне навантаження – зміцнення чого-небудь, згуртування (окремих осіб, груп, організацій тощо) для посилення боротьби за загальні цілі, досягнення спільної мети. Тобто, поняття консолідації є мотиваційно-смісловим, ширшим і, водночас, конкретнішим, оскільки містить мету об'єднувачих (інтеграційних) процесів, що надає їм сенсу. «Виясненням мети» і «піднесенням духу» означив консолідацію І. Франко, характеризуючи соціально-політичну ситуацію в Україні на початку минулого століття [19].

Проблема суспільної єдності та національної консолідації важлива для будь-якої країни, із наявними регіональними, ментальними, соціально-психологічними та соціокультурними відмінностями. Процеси суспільної консолідації та суспільного розмежування завжди супроводжували і супроводжуватимуть державний та національний розвиток. Шляхи і рівень ефективності розв'язання проблем, пов'язаних із цими процесами, є чи не основною ознакою зрілості держави, а консолідованість – найвагомішим чинником зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації. Зрештою, рівень суспільної консолідації визначає якість державності, конкурентоспроможність національної держави.

З одного боку, суспільна єдність є чутливою до будь-яких внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, явищ і загроз, динамічною системою, що «прагне» несуперечливої цілісності. З другого, єдність/роз'єднаність – це постійно діючий чинник, який визначає характер, якість і вектори суспільного розвитку, становить основу державотворення й є істотним фактором впливу на практично всі сфери життєдіяльності.

На перший погляд видається, що соціальний суб'єкт конструє соціальний простір значно ширший, ніж сфера політики. У реальності ж виявляється, що будь-який фрагмент соціального простору є залежним від особливостей політичного простору, який задається, зокрема, й його концептуальним апаратом. Аналіз найважливіших характеристик суб'єктів політичної проектної діяльності як раз і дозволяє виявляти специфіку політичного мислення, яке проявляється, з одного боку, в конкретних формах практики, а з іншого – в його комунікативних особливостях.

Шляхом створення концептуального апарату політичного мислення значною мірою конструється політична реальність – спочатку через уведення, а потім – легітимацію на рівні узагальнень політичних явищ певної системи понять, за допомогою яких оцінюються соціально-політичні процеси, соціальна реальність, формується уявлення про майбутнє.

Цю тезу можна проілюструвати прикладом одного з найбільш яскравих політичних проектів кінця минулого століття, який дістав назву «перебудови». Його реалізація супроводжувалася, зокрема,

відмовою від таких панівних того часу суспільних понять, як «моральний кодекс будівника комунізму», «розвинений соціалізм», «особлива фаза комуністичної формації», «соціалістична законність», «соціалістична праця», «будівник комунізму» тощо, якими «окреслювався» соціально-політичний світ «доперебудовчого» періоду. Центральне місце на політичній авансцені в період виходу з епохи «застою» починають займати такі поняття, як «перебудова», «нове політичне мислення», «соціалізм з людським обличчям», «демократизація», «гласність», «відкритість», «прискорення», «госпрозрахунок» та інші, що відповідали новим уявленням про шляхи розвитку держави, характеризували новий/бажаний соціально-політичний простір. Крім уже названих понять, у суспільно-політичний лексикон упроваджувалися, зокрема, такі як, «консенсус», «плюралізм», «толерантність», «людський фактор», «свобода слова» та інші, що мали стати характерними ознаками нової політичної реальності. У ці поняття закладалося інше бачення соціуму, його політичного контенту. Явища та процеси, що відтворюються змістом цих понять, пропонувалися суспільству у формі цінностей, інтеріоризувалися масовою свідомістю, формували нову ціннісну систему, нове бачення світу, зрештою – «проектували» майбутнє.

Крім того, на рівні соціуму за допомогою нового понятійного ряду створювалися, закріплювалися (і розмежовувалися) відповідні політичні, соціальні, професійні групи. Концептуальний апарат нав'язував масовій свідомості певні оцінки й бачення реальності, але його стійкість, у цьому випадку на рівні політичної легітимації, визначалася не лише економічними, соціальними, суспільно-політичними, культурними, національними факторами, але й мотиваційно-смысловими особливостями масової свідомості, рівнем політичної культури й ступенем адекватності відображення свідомістю об'єктивної дійсності.

Свого часу І. Сеченов афористично висловився: «думка людини є зустріч з дійсністю». А соціальна дійсність «перебудовчого» періоду виявилася далекою від проектного мисленнєвого ідеалу – розірваною, розімкненою, сповненою суперечностей і алогічностей.

У контексті нашого дослідження, наведений приклад «реакції» політичного мислення на зовнішні впливи є не лише ілюстрацією дії механізмів мисленнєвої діяльності, але й – застереженням від спрощеного ставлення до сучасного перебігу соціально-політичних процесів, реалізації євроінтеграційного політичного проекту. Тобто, будь-які ідеологічні конструкції, стратегічні цілі, реформаторські заходи, політичні проекти і рішення мають не лише знаходити понятійно-категоріальне визначення, але й змінювати реальність – як основу політичного мислення – першого й необхідного кроку їх (рішень) легітимації.

Стійкість соціально-політичних понять (за межами повсякденності) виявляється залежною не лише від соціально-історичного, соціально-політичного контекстів, але, зокрема, і від того, наскільки адекватно для певної соціальної групи в цих поняттях містяться і «схоплюються» суттєві особливості представлених у ньому предметів, властивостей, відносин. У той же час прагнення до легітимації відповідних соціально-політичних понять і категорій не завжди виявляється продуктивним. Успішність цієї легітимації, з нашого погляду, пов'язана з особливостями політичного мислення, яке, зокрема, здатне (або, навпаки, – не здатне) «схопити» основні тенденції політичного розвитку, розвитку соціуму, інтеріоризувати їх, «внести» до власної системи цінностей і орієнтацій. Політичне мислення, передусім, формується реальністю – політичною, соціальною, економічною тощо. Водночас, політичне мислення, як носій ідеального образу майбутнього, легітимізує/делегітимізує ті чи інші політичні рішення, дії, реформаторські зусилля, що спрямовані на зміну реальності.

Тобто, мислення, як процес і результат, виявляється у конкретних соціальних діях (бездіяльності), поведінці політичних суб'єктів, прийнятті політичних рішень, їх реалізації через створення ідеологій і доктрин, продукування політичних міфів, формуванні та зміні політичних інститутів, впливу на політичні процеси тощо. У цьому сенсі політична поведінка як сукупність різноманітних реакцій людини на політичну дійсність є результатом складного процесу політичного мислення – аналізу й

синтезу, порівняння, абстрагування, конкретизації, узагальнення, класифікації. Людина будує моделі різних аспектів дійсності, починаючи з образу самого себе, інших людей, соціальних систем і закінчуючи моделями світу. Ці моделі не є «зліпком» фізичної реальності, а лише її відображенням під впливом знань, життєвого досвіду, культури, особистісних мотивів і смислів, індивідуальних особливостей світосприйняття – своєрідною його «картиною».

Картина світу людини визначає її поведінку, опосередковано – політичну поведінку людських спільнот, адже функціонування політичних, соціальних, економічних та інших інститутів забезпечується свідомою, цілеспрямованою діяльністю. Надто важливий вплив на формування змістових структур свідомості мають зовнішні фактори, передусім – суспільно-історичні умови, морально-етичні норми, національно-культурні традиції, звички тощо, в межах і під впливом яких реалізується діяльність.

Наприклад, за умов соціалістичного суспільства радянського гатунку необхідною була особлива форма «кентаврійської свідомості» (за влучним визначенням М. Мамардашвілі), «подвійної моралі», де норми поведінки громадян визначалися не їх конституційними правами, а певними негласними, але обов'язковими для виконання усіма правилами та ритуалами, що набували статусу поведінкових норм.

Національну психологію й картину світу населення тих чи тих держав, регіонів визначає значна кількість аспектів буття – географічне й геополітичне положення, рівень економічного й наукового розвитку, демографічні й інші соціальні показники, але головним є вплив історії й культури. Лише протягом минулого століття на території України вирували дві світові війни, українці пережили Голодомор, кількаразові кардинальні зміни ідеології, економічної, соціальної політики. Як наслідок, різні соціальні, вікові, етнічні, релігійні й регіональні прошарки населення увібрали в себе суперечливі установки, цінності й моделі поведінки різних історичних епох – від монархічної, тоталітарної й авторитарної до «фасадно-демократичної» з ліберальними ідеями ринкової економіки.

Пізнаючи світ, людина виявляє стійкі, закономірні зв'язки між предметами й явищами. Здобута інформація дозволяє уявляти не

лише зовнішній, але й внутрішній бік предмета чи явища, передбачати (припускати) їх зміну в часі й просторі. В процесі історичного розвитку розумові акти людини стали підкорятися системі певних логічних правил. Чимало з них набули аксіоматичного характеру. Сформувалися стійкі форми об'єктивізації результатів розумової діяльності: поняття, судження, умовиводи (як логічні дії, за допомогою яких з одного або частіше кількох суджень виводиться нове).

Значна частина населення й донині демонструє синкретичність і фрагментарність мислення, в якому одночасно присутнє прагнення ринкової економіки та виборності влади й бажання «сильної руки» та державного регулювання цін, де парламентські й урядові рішення мало пов'язуються із рівнем життя, або – сплата податків із соціальними виплатами та гарантіями.

В умовах колосальної неоднорідності суспільства і його крайньої диференціації не тільки за економічним статусом, але й за світоглядними, політичними, ціннісними установками (що, з одного боку, загрожує соціальним вибухом, але, з іншого – завдяки своїй різноманітності – уможливорює динамічні й позитивні зміни) надзвичайно важливими стають проблеми суспільної консолідації, толерантності, досягнення консенсусу та довіри між окремими соціальними, національними і релігійними групами, проблеми довіри суспільства до владних, економічних і правових інститутів.

Складність дослідження політичного мислення зумовлена необхідністю його аналізу як цілісності – у поєднанні її процесуальних і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними і взаємозумовленими є відображення реальності, її сприйняття, оцінка й узагальнення подій, явищ і процесів, визначення загального й окремого, закономірного й випадкового, формально-нормативного й індивідуально-ціннісного, прагматичного й ірраціонального, доцільного й емоційного тощо.

Мислення – це завжди процес не тільки розумовий, пізнавальний, але й емоційно-вольовий, процес, який завжди дає людині нове розуміння, нові знання. А зрозуміти що-небудь – значить включити нові знання у власну **систему цінностей, значень і смислів**.

Як справедливо зазначає дослідниця політичного мислення Т. Траверсе, «зміст політичного мислення визначається не стільки логічними механізмами, скільки установками, цінностями і цілями» [20, с. 366]. Не випадково до проблем цінностей і смислів найчастіше звертаються саме в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона, багато в чому, визначає вектори його розвитку.

Коли мовиться про ціннісні пріоритети – йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально обумовлені, мають характер потреб і спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу із його явищами і процесами. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найбільш важливими для себе і соціуму, інші – менш важливими. Є й такі явища й процеси, якими людина у «вибудові» власних ціннісних пріоритетів готова знехтувати, – або ж із причини відсутності достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів), їх значимості для власного життя, або ж – через неможливість впливати на них [21]. Тобто, ціннісні пріоритети формуються під впливом низки факторів і є динамічним, «гнучким» утворенням, що є не лише результатом мисленнєвої діяльності, але й регулює поведінку, спрямовує її на досягнення певної мети, унормовує засоби її досягнення. У цьому сенсі – ціннісні пріоритети є необхідною і важливою складовою процесу конструювання майбутнього, як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

Сукупність цінностей окремої людини утворюють її особистісну ціннісну систему, сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, очевидно, що ціннісні пріоритети здорових і хворих або ж заможних і малозабезпечених людей відрізнятимуться, але група домінантних цінностей визначає загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку – сув'язна зі суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій.

У їх структурі «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходять на перший план і визначають підлеглисть цінностей особистісного характеру. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань. У табл. 1. наведені дані моніторингових досліджень, що проводилися Інститутом соціології НАН України протягом 2012–2017 рр.

Аналіз результатів відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» засвідчив суттєві зміни, що відбулися у переліку фобій громадян України напередодні подій 2013–2014 рр., після них (опитування проводилося у липні–серпні 2014 року), а також динаміку змін протягом останніх трьох років.

Зазначимо, що небезпека нападу на країну зовнішнього ворога у 2014 р. об'єднала близько 60% опитаних (у 2017 р. цей показник знизився до 38,3%), 45,9% непокоїла загроза розпаду України як держави (показник 2017 р. – 27,9%), 34% побоювалися виникнення міжнаціональних конфліктів (у 2017 р. таку небезпеку відзначили 17,4% опитаних). Кожен третій опитаний (32,8%) побоювався масових вуличних заворушень (кількість тих, хто вказав на можливість такої небезпеки у 2017 р., скоротилася до 21,8%).

Водночас, порівняно з «дореволюційним» 2013-м, у 2014 році значно меншими були страхи перед зростанням цін (з 80% до 63%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з 78% до 60,8%), зростанням злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (табл. 1).

Таблиця 1.

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?*

Варіанти відповідей**	2012 %	2013 %	2014 %	2015 %	2016 %	2017 %	Різниця %
Зростання цін	80,6	80	63,0	75,4	81,0	77,1	+14,1
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	34,5	37	17,4	19,6	23,7	23,2	+ 5,8
Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8	75	60,8	68,5	61,0	62,7	+ 1,9
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	16,7	19	9,2	12,2	11,9	10,6	+ 1,4
По-справжньому нічого не бояться	2,7	5	1,8	0,9	1,3	3,2	+ 1,4
Холоду в квартирі	23,7	18	23,7	25,6	29,4	25,0	+ 1,3
Встановлення диктатури в країні	14,3	18	16,8	17,4	20,3	17,7	+ 0,9
Безробіття	79,4	78	60,2	70,3	72,6	60,6	+ 0,4
Зростання злочинності	45,5	49	42,5	41,3	51,3	42,8	+ 0,3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,8	10	59,6	51,8	42,7	38,3	- 21,3
Розпаду України як держави	11,8	14	45,9	29,3	32,5	27,9	- 18,0
Міжнародних конфліктів	10,7	14	35,0	20,1	24,9	17,4	- 17,6
Масових вуличних безпорядків	16,6	19	32,8	26,2	28,1	21,8	- 11,0
Міжрелігійних конфліктів	5,6	9	12,3	7,8	11,2	8,2	- 4,1
Інше	1,6	2	5,1	3,7	3,6	1,9	- 3,2
Зупинки підприємств	35,7	36	36,0	38,7	37,8	33,5	- 2,5
Повернення до старих порядків часів застою	7,7	8	12,0	13,1	10,9	11,1	- 0,9
Голоду	37,3	30	33,4	39,0	38,8	32,6	- 0,8
Напливу біженців і переселенців	9,8	7	13,9	15,1	20,4	13,2	- 0,7

* Складено за [22; 23].

** Здійснено ранжування за показниками посилення/послаблення фактора.

Тобто, протягом досить нетривалого часу під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією Ю. Щербатих [24]) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх, як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом. Цей феномен був відображений С. Гантінгтоном [25] і неодноразово протягом останнього часу знаходив своє подієве втілення, зокрема, у трагедії 11 вересня 2001 року, коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами, які «повернули» США її ідентичність.

Разом з тим, як засвідчили наведені результати соціологічних опитувань, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактора. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор суспільної консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значимості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що у часи складних випробувань «відійшли» на другий план – зростання цін, невиплата заробітних плат, безробіття, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо. Після випробувань, пов'язаних із трагічними подіями Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій, ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту буде поняття «справедливості».

Очевидно, що розмежувати політичні й інші форми свідомості практично неможливо. Політичне мислення – складова свідомих і несвідомих частин картини світу суб'єкта, його системи цінностей, політичних установок, настроїв, стереотипів, іміджів та інших

компонентів політичного досвіду. Політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися виключно на засадах раціональності. У реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в «чистому» вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поряд, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що в тому чи іншому суспільно-політичному явищі, процесі, в тій чи іншій соціальній дії може переважати або раціональна, або ж – ірраціональна складова. У площині реального громадсько-політичного життя провести «вододіл» між раціональним й ірраціональним практично неможливо.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно. Розділити, виокремити їх неможливо. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, коли руйнується раціональність, відроджується міф.

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття. Саме вона – політична практика – свідчить про те, що вплив міфу на політичне мислення й масову свідомість посилюється. Поготів – міфотворення стало невід'ємною частиною практично всіх внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – політичної культури та ідеології.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без спрямованого на суспільну консолідацію позитивно конотованого національного міфу вкрай важко реалізувати державницький потенціал. У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому, залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашарування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому мисленнєвому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття [26].

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, зокрема (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно, тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них.

Аналізуючи вплив міфотворчості на процес консолідації, політичне мислення, свідомість і буття, варто застеретися від його трактування виключно у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Серед новітніх політичних міфів – і міф «громадянського суспільства». Завдяки, передусім, засобам масової інформації та чималой уваги до виявів високих прикладів громадської активності, висвітлення «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство набуває ознак несуперечливості й досконалості.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи і людини.

Це ще й синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і, багато в чому, залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини в ньому як невідокремлюваної єдності. У цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством безпосередньо залежить від рівня її міфологічності. Саме тому будь-яке суспільно-політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості. Крім того, міф – це специфічна форма створення і поширення інформації, і використання його можливостей для формування «образу» майбутнього має неабиякий позитивний ефект суспільної консолідації, розбудови громадянського суспільства як форми ефективного суспільного розвитку. Міф поєднує раціональне й ірраціональне знання, він є не лише характерною рисою історичної пам'яті народу, але й підставою сучасних оцінок політичного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває орієнтаційних ознак.

Використання вже існуючих (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає ефективним засобом досягнення мети. При цьому він виконує важливу соціальну функцію – створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

У сприйнятті й прийнятті соціально-політичного міфу як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень і дій превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації

програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу. Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного міфу, побудованого на об'єднаних ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

Серцевиною формування політичного мислення виступає культурно-освітнє середовище, зокрема, рівень політичної культури, рівень політичних знань носіїв владних повноважень, і, передусім, рівень політичної освіти (залежний, зокрема, й від системи класичної освіти).

Реалізацію державної політики у цій сфері покликане здійснювати Міністерство освіти і науки України. На законодавчому рівні метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству», особистості, готової «до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» [27]. Крім того, стаття 5 Закону («Державна політика у сфері освіти») містить положення про те, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного, демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [27].

Основні положення нового Закону України «Про освіту» ґрунтуються на досягненні цієї мети «шляхом формування

ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності». Серед цих компетентностей виокремлено «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей» [27].

Варто зазначити – аналіз тексту нового Закону України «Про освіту» свідчить про те, що завдання «з виховання і соціалізації особистості», з формування «громадянських та соціальних компетентностей» покладається виключно на загальну середню освіту, оскільки статті, присвячені вищій освіті, освіті дорослих (зокрема, післядипломній освіті), – відповідно, стаття 17 і стаття 18 – завдань з формування таких компетентностей не містять (очевидно, за винятком тих випадків, коли розвиток громадських і соціальних компетентностей збігається із професійними, «необхідними для діяльності за певною спеціальністю чи в певній галузі знань»). Тобто, Законом унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, про право і його принципи, про ідеї й історію демократії й суспільно-політичні процеси тощо.

Слід зауважити, що нині частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (набувши протягом 9 років знання про державу і право в обсязі трохи більшому 120 годин), а частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а із уведенням в дію положення нового Закону України «Про освіту» стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися учні загальноосвітніх шкіл). Очевидно, перед освітянами й науковцями, передусім – суспільствознавцями, постають досить складні й масштабні завдання. Адже, як засвідчив здійснений нами аналіз чинних навчальних програм (1–11 класів) і змісту сучасних підручників, вивченню зазначеного кола проблем допоки що приділяється вкрай мало уваги (див. табл. 2. – Розрахунки автора).

Таблиця 2.

**Результати аналізу навчальних програм і змісту підручників
для учнів 1–11 класів загальноосвітніх шкіл**

Клас	Предмет, розділ, тема	Обсяг (год.)	Обсяг тексту в підручнику (сторінок)
1	Я і Україна «Твоя країна – Україна»	0,1	0,7
2	Я і Україна «Про права дитини» «Самий головний закон» «Символи держави»	1	1 2 1
3	Я і Україна «Маленька Україна чи велика?» «Великий дім – держава, лад у ньому – закон» «Славетні Українці»	1 1 1	1 2,5 4
4	Я у світі Частина розділу «Людина в суспільстві»	7	25
<i>Загалом, протягом 4 років здобуття початкової загальної освіти</i>		11,1	37,2
5	Історія України «У сучасній Україні, або Україна незалежна»	1	5
6	Всесвітня історія і історія України Частина розділу «Життя людей на території України за первісних часів»	3	14
7	Історія України «Становлення української держави в період з X по XIII ст.»	36	192
8	Історія України «Становлення української держави в період з XVI по XVIII століття»	36	256
9	Правознавство	36	206
<i>Загалом, протягом 9 років здобуття базової загальної середньої освіти</i>		123,1	710,2
10	Правознавство	36	414

11	Правознавство	36	389
	Людина і світ		
	Розділи:		
	«Права, свободи та відповідальність»	8	114
	«Громадянське суспільство»	5	
	«Політичні інститути і процеси»	7	
	«Демократія»	7	
	«Засоби масової інформації»	4	
	«Нація»	4	
	«Полікультурність»	4	
	«Україна і світ»	7	
	<i>Загалом, протягом 11 років здобуття загальної середньої освіти</i>	241,1	1627,2

Очевидно, що школа – не єдиний чинник соціалізації особистості, її становлення й розвитку, формування особистісних якостей, потреби й навичок суспільно-політичної активності. Разом з тим, школа – сутнісно перший і вкрай дієвий державний інститут виховання, соціалізації, навчання й научіння (як процесу й результату надбання індивідуального досвіду) молодого громадянина, формування основ його політичного мислення.

Наразі ж, актуальну інформацію про політичні й суспільні події, ціннісні підстави й уявлення про певні моделі поведінки громадяни отримують переважно із засобів масової інформації. Результати опитування (2017 р.) Research & Branding Group [28] свідчать про те, що найбільш популярними серед українців ЗМІ є телебачення (58%). На другому місці за популярністю – Інтернет (30%). При цьому, поки що телебачення приблизно вдвічі обходить Інтернет за частотою згадування як використовуюваного джерела для отримання інформації. Решта ЗМІ «безнадійно відстають від лідерів з цього показника» (радіо і друковані ЗМІ – по 2%). Респонденти стверджують, що в основному інформацію про політичні події вони отримують із загальнонаціональних каналів телебачення (86%), через Інтернет, зокрема, за посередництва соціальних мереж, а також – у спілкуванні з родичами та знайомими (див. табл. 3).

Таблиця 3.

**Джерела отримання політичної інформації
та довіра до них українських громадян***

Джерело політичної інформації	Отримання політичної інформації, %	Довіра до джерела інформації, %
Загальнонаціональні канали ТБ	86	42
Українські Інтернет-ЗМІ	34	19
Родичі й знайомі	33	12
Соціальні мережі	19	9
Чутки	19	3
Місцеве ТБ	19	6
Місцеві друковані ЗМІ	14	4
Колеги на роботі	13	3
Місцеве радіо	9	3
Загальнонаціональні друковані ЗМІ	9	3
Інше	28	7
Нікому не довіряю	–	31

* Складено за [28].

Водночас, варто враховувати, що мислення є своєрідною формою когнітивної рівноваги, внутрішнього структурування знанневих, емоційно-вольових, мотиваційно-сміслових складових. У свою чергу, когнітивне структурування виявляється не лише в умінні оперувати поняттями, питаннями, висновками, але й формувати уявні моделі реальності, в рамках якої «працює» як теоретичне, так і практичне мислення. Тобто, маємо усвідомлювати, що політична інформація, або ж та, яка впливає на формування політичного мислення, надходить не лише з програм суспільно-політичного змісту. Вона міститься й у інших форматах телевізійних програм і таким чином – опосередковано – впливає на ціннісні установки й уявлення глядачів, формує (корегує) їх моделі поведінки. Обґрунтованою видається думка про те, що «функції контенту – інформувати, розважати, формувати сенси, цінності, передавати норми, встановлювати соціальні стандарти» [29].

Для визначення тенденцій, що домінують на телеекранах, ми здійснили моніторинг (протягом лютого–квітня 2017 р., щоденний – з 10 до 22 год.) обсягу й змісту телевізійного ефіру низки загально-

національних каналів телебачення. Аналіз результатів телевізійного контенту (див. табл. 4. – Розрахунки автора) свідчить про наявність суттєвих переваг певних форматів і жанрів. Зазначимо, що жоден телеканал не розмістив, у межах вечірнього прайм-тайму, нечисленні нині, але досить популярні суспільно-політичні шоу, концепцією яких передбачено використання «прямого» ефіру.

Таблиця 4.

**Результати аналізу телевізійного контенту
загальнонаціональних каналів ТБ
(лютий–квітень 2017 р.)**

Форма	Жанр /зміст	Середня тривалість (хв. на тиждень)	Середня тривалість %
УАПерший			
Програми новин	Новини дня, тижня	545	10,82
Спортивні програми	Спортивні передачі, новини спорту	410	8,14
Культурологічні програми	Програми про культуру, новини культури	465	9,23
Документальне кіно	Документальні фільми переважно вітчизняного виробництва	670	13,30
Художні фільми	Художні фільми переважно вітчизняного виробництва	435	8,63
Дитячі програми	Програми для дітей, мультфільми	170	3,37
Освітні програми	Пізнавальні програми, новини освіти і науки	165	3,27
Суспільно-політичні програми	Аналітичні програми	840	16,67
Інформаційно-політичні програми	Інформація про діяльність органів влади, огляди друкованих ЗМІ тощо	920	18,25
Музичні програми	Музичні програми за участі вітчизняних виконавців	225	4,46
Розважальні програми	Інформаційно-розважальні програми	195	3,86
«Інтер»			
Програми новин	Новини дня, тижня	730	14,49

Серіали, художні фільми	Переважно фільми виробництва СРСР	2180	43,26
Програми й документальні стрічки	Кримінальні історії (ретроспективні й сучасні)	1950	38,68
Розважальні програми	Інформаційно-розважальні шоу	120	2,38
Біографічні, світське життя	Програми, присвячені біографії, творчості й способу життя відомих артистів кіно й театру	60	1,19
<i>Суспільно-політичні шоу</i>	<i>Щотижнева програма «Чорне дзеркало»</i>	<i>після 22:00</i>	
«1+1»			
Програми новин	Новини дня, тижня	730	14,48
Серіали, художні фільми	Вітчизняні та зарубіжні серіали, фільми виробництва СРСР	915	18,15
Розважальні програми	Розважальні шоу	3185	63,20
Суспільно-політичні програми	Інформаційно-політичні та програми журналістських розслідувань	180	3,57
Мультфільми	Дитячі фільми переважно зарубіжного виробництва	30	0,60
<i>Суспільно-політичні шоу</i>	<i>Щотижнева програма «Право на владу»</i>	<i>після 22:00</i>	
«Україна»			
Програми новин	Новини дня, тижня	495	9,82
Серіали, художні фільми	Серіали спільного українсько-російського виробництва	3570	70,83
Розважальні програми	Розважальні шоу	975	19,34
СТБ			
Програми новин	Новини дня, тижня	180	3,58
Серіали, художні фільми	Серіали спільного українсько-російського виробництва, фільми виробництва СРСР	300	5,96
Розважальні програми	Розважальні шоу	4290	85,12
ICTV			
Програми новин	Новини дня, тижня	575	11,41
Серіали, художні фільми	Серіали українського та зарубіжного виробництва	3400	67,46
Суспільно-політичні програми	Інформаційно-політичні та програми журналістських розслідувань	1065	21,13
<i>Суспільно-політичні шоу</i>	<i>Щотижнева програма «Свобода слова»</i>	<i>після 22:00</i>	

Отримані результати свідчать, що загалом в ефірі загальнонаціональних телевізійних каналів України домінуючими є формати телевізійного серіалу (понад 35% загального ефірного часу) та розважальних програм (29%). Побіжний аналіз змісту телесеріалів вказує на перевагу фільмів кримінального жанру, фільмів жахів, стрічок з містичними сюжетами. Більшість мелодраматичних серіалів побудована в межах досить простих сюжетних ліній на кшталт «із Івана в пана» або «сучасної Попелюшки», коли нічим непримітна дівчина за «щасливим» збігом обставин стає знаменитою, багатою й коханою; або ж багатими й успішними стають головні герої серіалу внаслідок «успішного» злочину – пограбування банку, афери, корупції або ж – вбивства. Низка телепродукції ґрунтується на легітимації в суспільній свідомості протиправних дій поліцейських, демонстрації порушення ними прав людини задля «торжества справедливості» тощо.

Ціла низка розважальних програм також використовує вже сформоване у певної частини глядачів прагнення «щасливого випадку», коли «шанс» стати успішним і знаменитим (наприклад, співаком) не пов'язується із рівнем професійної підготовки і наполегливою працею. Очевидно, що такі, й значна кількість аналогічних програм ТБ опосередковано (й наполегливо) формує соціальні стандарти й поведінкові моделі, впливає на мисленеву діяльність [див.: 30].

На завершення, виокремимо ще кілька аспектів, усвідомлення й урахування яких у діяльності з формування політичного мислення вбачаються досить важливими:

– Одна й та сама проблема (мисленнєве завдання) буде по-різному сприйматися людиною з розвиненим теоретичним мисленням, широким колом понять і узагальнень і тією людиною, у якої ці поняття й узагальнення відсутні. Таким чином відбувається вибірковість внутрішнього стосовно зовнішнього: одні й ті самі зовнішні впливи для одного будуть умовами мисленнєвої діяльності, для іншого – ні.

– Будь-який зовнішній вплив унаслідок мислення, аналізу, синтезу, узагальнення набуває оціночного судження, змінюючи

тим самим внутрішні умови його (цього «зовнішнього») сприйняття. Таким чином, під впливом внутрішніх умов стає іншим і зовнішній вплив. Тобто, очікуваний результат зовнішнього впливу може бути й протилежним, якщо у ньому (цьому зовнішньому) закладено аналітичні суперечності.

– На відміну від «саморегульованих» і «самоналагоджувальних» систем, які забезпечують лише «приспособлення» до зовнішніх умов і залежать від певної інформації, сигналів ззовні, мислення виявляється принципово іншою системою – воно має своєю основною функцією випередження, передбачення, активне ставлення до зовнішніх умов [31, с. 71–74].

– Мислення завжди спрямоване на пізнання. Сутність його не в практичному, а саме – у пізнавальному ставленні до світу – мислення прагне створити (відтворити) ідеальні параметри предмета, об'єкта, вибудувати ідеальну модель.

– Впливати на мисленнєвий процес можна лише із розумінням притаманного мисленню способу взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов, усвідомивши – як зовнішні умови визначають внутрішні і як внутрішні умови трансформують зовнішні впливи.

Формування політичного мислення є важливим компонентом демократичних перетворень. Українським громадянам необхідні вміння об'єктивної оцінки політичних ідей, програм та практики їх реалізації.

Якщо розглядати політичне пізнання як організаційний процес з формування політичного мислення, спрямований на досягнення певних цілей, то за глибиною цього пізнання та його об'єктами можна виокремити щонайменше три взаємопов'язані рівні:

– рівень можливостей цілісного пізнання політичного світу. Це – політико-онтологічний рівень, що має на меті з'ясування фундаментальних проблем буття, розвитку сутнісного, найважливішого;

– рівень політичної соціалізації як комплексний процес засвоєння певної системи норм і цінностей, які забезпечують входження людини в суспільство, дозволяють їй бути повноправним його членом;

– функціональний рівень – спрямований на мобілізацію ресурсів політичного мислення, політичного знання, політичної поведінки на вирішення суспільно-політичних завдань.

Основні практичні завдання з формування політичного мислення та створення умов для гармонійного входження громадянина в реальний світ полягають у використанні передусім можливостей системи освіти (шкільної, позашкільної, професійної, вищої, післядипломної).

У контексті реалізації нового Закону України «Про освіту» та завдання з формування громадянських та соціальних компетентностей Міністерству освіти і науки України варто здійснити узгодження змісту освіти, навчальних планів та програм уже існуючих дисциплін гуманітарного циклу, орієнтуючись на пріоритетність знань про державу і право, про політику і форми її здійснення, на формування політичного мислення, громадської активності, політичної культури.

Виховна складова закладів освіти має бути зорієнтована на формування навичок соціальної взаємодії, здатність до критичного мислення, вміння аналізувати ситуацію, самостійно приймати відповідальні рішення і діяти у правовому полі.

У процесі формування політичного мислення й політичної культури важливим є врахування етнонаціональних, культурних, звичаєвих чинників, регіональних особливостей.

Процес формування системи знань про політику, суспільство і державу в закладах освіти може здійснюватись: як міжпредметна форма діяльності в межах освітянського простору; шляхом організації позакласної та позашкільної виховної роботи; у формі сприяння діяльності самоврядних організацій та організацій за інтересами.

Варто підтримати розвиток колись популярних, а нині дещо призабутих форм громадської активності в навчальних закладах – «шкільних парламентів», інших органів шкільного самоврядування, шкіл «молодого лідера», тренінгів із лідерства, політичних дискусійних клубів, клубів політичної журналістики тощо.

Особливої ваги набуває дидактична складова процесу формування політичного мислення. Дослідження в галузі вікової

психології (Ж. Піаже, Дж. Адельсона, Р. Коннела, Г. Яхода та інших авторів) довели, що політичні уявлення з'являються у дітей уже у молодшому шкільному віці, а в 11 років діти можуть формувати абстрактні поняття, робити логічні висновки, особливо в тих випадках, коли ці поняття відображають значущі для них політичні явища. У віці 11–13 років відбувається надзвичайно швидкий розвиток політичних уявлень. Порівняно з цим періодом вік з 16 до 18 років виявляється менш динамічним.

Тобто, йдеться про необхідність урахування психологічних і вікових особливостей у процесі організації формування політичного мислення в навчальній діяльності школярів та їх позашкільного виховання.

Враховуючи значимість політичної освіти як своєрідного «орієнтира» в політичному пізнанні навколишнього світу, варто посилити науково-дослідну складову проблеми формування політичного мислення й політичної освіти із використанням можливостей наукових установ Національної академії педагогічних наук України. Спеціальними навчальними курсами з проблем політичної освіти доцільно доповнити програми Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Університету менеджменту освіти НАПН України, обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

«Побутовий» рівень політичного мислення характеризується уривчастими знаннями, безсистемними поняттями, де змішані чутки, міфи, результати впливу засобів масової інформації. Уявлення про політику мають скоріше інтуїтивний, або ж – характер навіювання, а політична інформація під впливом стереотипів і кліше сприймається некритично. Саме тому важливим елементом формування політичного мислення дорослих є здатність особистості до навчання протягом усього життя.

Ключовим аспектом процесу формування політичного мислення є наявність (відсутність) активного діалогу між особистістю і навколишнім політичним світом. У цьому контексті важлива роль належить засобам масової інформації, комунікації у соціальних мережах, референтним групам.

Необхідні змістові та структурні зміни в теле- і радіоконтенті, зокрема, в інформаційному та інформаційно-публіцистичному його сегменті з метою об'єктивного висвітлення і професійного аналізу зовнішньо- і внутрішньополітичних процесів. Водночас, варто збільшити частку україномовних, освітніх, аналітичних, культурологічних програм.

Важливим напрямом діяльності з формування сучасного політичного мислення є налагодження ефективної, діалогової взаємодії влади з громадськістю, діяльність інститутів громадянського суспільства, комунікативна спроможність політичних партій та рухів.

Формування політичного мислення й політична освіта за умови її неформальності є досить ефективним механізмом розбудови громадянського суспільства, його залучення до розв'язання суспільно-політичних проблем.

До цього процесу варто залучити можливості інститутів громадянського суспільства, політичних партій, просвітницьких товариств (Товариство «Знання України», Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, інших організацій наукового і культурно-освітнього спрямування).

Дієвим напрямом формування політичного мислення має стати реалізація національної політики пам'яті, як складова публічної політики. Формування суспільних уявлень про минуле означає поширення, популяризацію інформації про ті чи інші сторінки історичного минулого, розвінчання міфів і стереотипів, сприяння ідентифікації спільноти громадян України як самостійної нації зі спільним історичним минулим, суспільну мобілізацію на захист України в умовах військової агресії, загрози територіальній цілісності і суверенітету держави.

За нинішніх умов демократична політична культура – запорука передбачуваності, адекватності політичної поведінки різних соціальних груп, необхідна складова національної консолідації й мобілізації на реалізацію суспільно-політичних завдань. До розв'язання цієї проблеми необхідно привернути увагу Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури України, Міністерства інформації України, Державного комітету

телебачення і радіомовлення України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Українського інституту національної пам'яті, інших центральних органів виконавчої влади.

Очевидно, що науковий і практичний інтерес до проблем політичного мислення й політичної поведінки зростатиме з усвідомленням того, що політика як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність процесів існує тільки завдяки людям, їхній здатності в нескінченному просторово-часовому континуумі створювати, відтворювати і змінювати різноманітні форми суспільно-політичного життя.

Унітарність як засадничий принцип організації та регулювання політичного життя в Україні

Україна відбулась як незалежна держава. Нині перед нею постали нові виклики, пов'язані зі збереженням та зміцненням суверенітету, недоторканності кордонів та територіальної цілісності. Ключовим і багато в чому визначальним завданням сучасного етапу державотворення є вдосконалення діяльності всіх гілок влади, поліпшення механізму, оптимізація структури і функцій державного управління як організаційно-політичної основи державного устрою. Усе це має бути спрямованим на суспільну інтеграцію шляхом формування в Україні єдиної політичної нації, оптимізацію відносин між центром і регіонами, розвиток місцевого самоврядування, становлення громадянського суспільства, сприяння діяльності його інститутів. Анексія частини території України, воєнні дії на території Донецької і Луганської областей, терористичні й інформаційні антиукраїнські атаки, прояви сепаратистських настроїв в окремих регіонах країни загострюють ці проблеми.

Протягом останніх років значно зменшилася залежність (енергетична, економічна, інформаційна тощо) від Росії. Водночас Російська Федерація у своєму прагненні обмежити можливості європейського руху України всіляко впливає й на внутрішню політику України шляхом спроб загострення соціально-політичної

ситуації, й на зовнішньополітичне позиціонування нашої держави передусім через інформаційний вплив на населення і політикум європейських країн. Агресивна зовнішня політика північного сусіда у поєднанні з відсутністю відчутних результатів подолання корупції в Україні, безсистемністю реформ, втратою позитивної динаміки у міжнародній взаємодії загрожує не тільки послабленням підтримки на міжнародній арені, а й втратою суб'єктності. За цих умов суспільна інтеграція, збереження єдності й цілісності держави набуває першочергового значення.

Усвідомлюючи неспроможність порівняно мирними методами утримати Україну в межах імперського впливу, зневажаючи міжнародне право, нехтуючи міждержавними договорами й угодами, Російська Федерація вчинила акт військової агресії проти України. Не припиняючи підтримку сепаратистських бойових формувань на Сході України, використовуючи тероризм і диверсії проти мирних жителів, РФ в інформаційному просторі через масові фальсифікації, викривлене тлумачення подій, фактів здійснює системні спроби провокації громадянських конфліктів, прагне підірвати економічний потенціал України, делегітимізувати владу. На цьому тлі російськими засобами масової інформації, політиками й політологами просувається ідея так званої «української федералізації», спрямованої на деконструкцію державного устрою України. Прагнення втрутитися у внутрішні справи незалежної держави демонструють і перші особи Російської Федерації. Так, президент РФ виступив із вимогою змін до Конституції України – впровадження «федералізації країни» [32; 33]. Дедалі частіше порушують питання федералізації й окремі суб'єкти вітчизняної політики.

Зазначимо, що проблеми доцільності змін державного устрою України хоч і не знаходилися на «вістрі» наукового пошуку, але останнім часом досить глибоко вивчалися не лише фахівцями з конституційного права, але й були у полі зору чималого кола вітчизняних науковців – філософів, правників, політологів, фахівців у галузі державного управління, соціологів. Розгляд проблем федералізації України ініціювалися окремими політиками й політичними партіями, можливість і необхідність таких змін

тривалий час були предметом дискусій у засобах масової інформації й науковому середовищі (А. Колодій, О. Копиленко, І. Кресіна, В. Литвин, В. Міщук, В. Погорілко, О. Скакун, О. Телешун, В. Шаповал, Л. Шестопалова та інші). Більше того – згадаємо, що норми федерального устрою свого часу потрапили навіть до проекту Конституції України 1993 р. [34]. Разом з тим, вітчизняними науковцями, зокрема фахівцями з конституційного права та політичного управління [напр.: 35; 36], переконливо доведено, що федералізація не в змозі стати засобом розв'язанням нагальних для України політичних проблем.

Слід зазначити, що переважна більшість країн світу (168), як і Україна – унітарні держави, основними ознаками яких є: єдиний для всієї держави установчий нормативний правовий акт (або сукупність таких актів), норми якого мають верховенство на всій території країни; єдині для всієї країни вищі органи влади; єдина система законодавства; єдине громадянство; єдина грошова одиниця; відсутність суверенності складових частин держави.

Федераціями є лише близько 30 держав. Здебільшого федеративними є держави, устрій яких став наслідком історико-географічного об'єднання територій. Серед 28 країн-членів Європейського Союзу федеративними є лише три. Отож, федеративний державний устрій не є домінуючим ані серед країн світу, ані європейських держав.

Не витримує критики й переконливо спростовується твердження про сталість і оптимальність федеративного устрою держави. Природно, що унітарні держави не тяжіють до перетворення на федерацію. А за умови відсутності адекватних історичних, ментальних, юридичних критеріїв вести мову про федералізацію є недоречним – «дроблення» нашої держави не має ані внутрішніх, ані правових, ані територіально-етнічних підстав. Саме тому, працюючи над удосконалення державного (територіального) устрою, слід враховувати не стільки погляди суміжних суб'єктів міжнародних відносин, а те, аби оновлений образ правління влаштував саме українське суспільство [37].

Крім того, більшість громадян України підтримує унітарну форму державного устрою і виступає проти ідей федералізації, яку

так наполегливо нав'язує нашій державі Росія. Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного групою «Рейтинг»: 64% респондентів висловилися за те, щоб Україна залишалася унітарною. Лише 14% вважають, що Україна повинна впровадити федеративну форму управління. Ще 10% вважають, що Україна повинна залишатися унітарною державою без Криму в своєму складі. 10% не змогли або не захотіли відповідати. Кількість прихильників єдиної України переважає навіть у південно-східних областях. У південній частині країни за унітарну форму висловилися 44%, за федералізм – 22%, у східній частині, відповідно, 45% і 26%. У західних і центральних регіонах ідею федералізації не підтримував практично ніхто (3% – на Заході і 6% – у Центрі) [38] *.

Разом із тим, події зими 2013–2014 рр., військова агресія сусідньої держави, вияви сепаратизму в окремих регіонах країни призвели не лише до загострення проблем українського суспільства та держави, але й спонукали до зміцнення й балансування системи державного механізму, покликаною зберегти конституційно закріплену унітарність України, до пошуків ефективних засобів суспільної інтеграції, єднання української нації у протистоянні ворогу, захисту територіальної цілісності Батьківщини. В цьому контексті очікуваних змін зазнала й наукова парадигма у частині доцільності трансформації форми державного устрою й спрямованість політичної практики, зокрема, через посилення й практичну реалізацію процесів децентралізації влади.

В умовах трансформації політичної системи України, пошуку збалансованої моделі державного управління зростає науковий і політико-технологічний інтерес до феномену регіоналізму та проблем децентралізації. Тенденція посилення регіоналізації як способу збереження культурної, економічної, історичної, врешті – політичної ідентичності характерна для більшості країн Європи. Вона зачепила навіть держави з традиційно унітарним устроєм.

* Опитування проводилося у всіх регіонах України (в тому числі в Криму) з 14 до 26 березня 2014 року. Опитано 1200 громадян України віком від 18 років. Похибка вибірки не перевищує 2,8%.

Регіоналізм став ідейною основою частини загальнонаціональних політичних партій у деяких західноєвропейських країнах. Разом з тим, варто зазначити, що західноєвропейський регіоналізм є результатом тривалого історичного, соціально-політичного та економічного процесів. За умов його реалізації в Україні в «традиційному» форматі може виникнути загроза конституційному ладу, а саме – порушення закладеної у Конституції унітарності держави.

Наявні регіональні особливості стали предметом значної кількості вітчизняних досліджень. Разом з тим, варто визнати їх фрагментарність, відсутність цілісного, узагальненого бачення комплексу існуючих проблем. Водночас, об'єктивні культурні, соціальні, економічні, демографічні та інші розбіжності, ціннісні особливості різних регіонів країни спонукали окремих політиків і політичні рухи до штучного загострення проблеми, використання її у суто політичній площині. Неодноразово, особливо у передвиборчі періоди, мовні та культурні особливості Сходу і Заходу, твердження про «окремішність» тих чи тих регіонів використовувалися окремими політиками та політичними рухами задля посилення власної електоральної підтримки. Ефективності цих впливів на масову свідомість протистояв високий рівень консолідації українського суспільства, його непереборне прагнення жити у мирі й злагоді.

Проблема децентралізації стала домінуючою на теренах української політики не стільки з огляду на наявність об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, скільки з огляду на необхідність переформатування управлінської системи, усвідомлення ваги і ролі самоврядності на сучасному етапі державотворення. На тлі воєнної агресії з боку Російської Федерації, внутрішньополітичних трансформацій із вуст окремих політиків почали лунати заклики до федералізації країни, надання тим чи іншим регіонам «особливого» статусу тощо.

Безумовно, необхідність удосконалення системи самоврядування, посилення ролі громад і розширення повноважень місцевих органів влади у прийнятті важливих для регіону рішень є очевидною. Разом з тим, варто визнати, що зрозумілих, системних,

обґрунтованих принципів і шляхів комплексного розв'язання цієї проблеми поки що немає. Натомість існує реальна небезпека за відсутності збалансованої регіональної політики, дієвих кроків до зміцнення місцевого самоврядування стати на шлях реформування цієї важливої управлінської сфери, керуючись виключно політичною доцільністю.

Також варто визнати, що ідея децентралізації своєї популярності, увазі з боку вітчизняних політиків, науковців та громадськості має «завдячувати», передусім, партійно-політичній активності та засобам масової інформації. Адже «децентралізація» як процес і результат трансформаційних змін, як комплексне явище (необхідними складовими котрого є політичний аналіз і прогноз, визначення ефективних напрямів діяльності та розробки послідовного, конструктивного і раціонального плану дій тощо) допоки не стала предметом всебічного наукового дослідження та практичного втілення. А отже, існує необхідність системного, всебічного аналізу сутності, змісту й форм децентралізації, розробки шляхів комплексного розв'язання цієї проблеми.

У цьому контексті варто зазначити, що експертна думка здебільшого зосереджується на проблемах, пов'язаних із необхідністю здійснення бюджетної реформи, внесення кардинальних змін до Податкового кодексу України, передачі низки управлінських і контрольних функцій з центру на місця, розширення повноважень органів місцевого самоврядування в частині регулювання ставок місцевих податків та зборів, установа пільг, зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів шляхом скорочення податкових пільг, що надаються центральними органами виконавчої влади підприємствам та організаціям на індивідуальній чи галузевій основі, тощо. Тобто, йдеться передусім про пошук інструментів для забезпечення певного процесу. Разом з тим очевидно, що зазначена проблема є суспільно-обумовленою і її розв'язання лежить у площині не лише політико-правовій, але й – у мотиваційно-смысловій. За нинішніх умов ціннісних трансформацій ідеться про необхідність вироблення нових суспільних смислів (як цінності, потреби і

проективної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягненню).

За логікою суспільного розвитку інституалізація того чи іншого процесу умотивована прагненням до задоволення суспільних потреб. Створення інститутів, пошук інструментарію не може бути його метою, а лише формою (засобом) досягнення мети. Вітчизняний досвід суспільних трансформацій свідчить, що спроби політико-правових реформ щоразу посилюють увагу до проблем децентралізації, розвитку системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Відцентрові тенденції, що були характерними для періоду після 1991 року й створювали загрозу дезінтеграції (ситуація в Криму, місцеві референдуми в Закарпатті й на Донбасі), були подолані у 1996 році, із прийняттям Конституції України [5]. Проголошення України унітарною державою (ст. 2), визначення статусу Автономної Республіки Крим (розділ X) та принципів місцевого самоврядування (розділ XI) частково розв'язали проблему дезінтеграційних процесів. Разом з тим, посилення ролі місцевих адміністрацій у здійсненні державної влади, орієнтація в управлінській діяльності місцевих підрозділів центральних органів виконавчої влади (міністерств, держкомітетів тощо), передусім, на Київ з часом призвели до утворення досить міцної управлінської вертикалі з центром прийняття рішень (навіть місцевого характеру) в столиці. Сутнісно, система управління багато в чому відтворювала радянську й мало чим відрізнялася від тієї, що існувала за часів УРСР.

Спроба реформування відносин центру й регіонів була здійснена на початку 2000-х років. Очевидно, у розрахунках на успішність цих реформ полягала передвиборча обіцянка Л. Кучми: «Після виборів ви побачите нового Президента». Щоправда, намагання хоча б частково розв'язати проблеми місцевого самоврядування шляхом внесення змін до процесу формування місцевих бюджетів не привели до очікуваних результатів і залишили важелі впливу на прийняття рішень у руках голів державних адміністрацій.

Нищівної поразки зазнала ініційована «постпомаранчевою» владою ідея адміністративно-територіальної реформи. Спротив

штучному, неконцептуалізованому процесу укрупнення адміністративних одиниць, обов'язковому й примусовому об'єднанню сіл виявили не лише очільники областей і районів, але й мешканці населених пунктів. «Процес» завершився так само швидко, як і розпочався, й, зрештою, ключові, потенційно ефективні принципи і положення, які пропонувалося покласти в основу адміністративно-територіальної реформи в Україні, реалізовані не були. Ця спроба адміністративно-територіального реформування (2005 р.) виявилася досить чутливою для сприйняття і була невдалою саме тому, що здійснювалася «зверху». Очевидно, вектор руху цієї реформи, як і багатьох інших, що на нас чекають, має бути зворотним – «знизу», а основним принципом – збалансованість і стабільність розвитку.

У цьому сенсі проект децентралізації (як процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від центрального до регіонального рівня, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у державному управлінні) може стати інтегруючим суспільством чинником, що об'єднує зусилля влади і громадянського суспільства задля гармонізації й оптимізації цього процесу і ефективності його результату. Саме тому чергове прагнення подолати «всеволодність» владної вертикалі, надати ширших виконавчих повноважень місцевим радам і органам самоврядування було позитивно сприйняте суспільством.

У квітні 2014 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [38]. Чинна Концепція передбачає створення інститутів прямого народовладдя, умов для задоволення інтересів громадян на відповідній території та їх забезпечення якісними публічними послугами шляхом оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою на принципах субсидіарності та децентралізації. Чи не вперше, у згаданому документі владою артикулюється необхідність залучення громадян до прийняття управлінських рішень, сприяння розвитку форм прямого народовладдя.

Схвалена Урядом Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні очікувано мала б стати складовою іншого важливого нормативного акта – Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України за чотири місяці по тому, – у серпні 2014 р. [17]. Разом з тим, Стратегія навіть не містить згадки про цю Концепцію.

Симптоматичним є й обґрунтування необхідності прийняття урядової постанови, якою затверджено Стратегію. Вона, як зазначається у документі, викликана: 1) завершенням строку реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року; 2) зміною зовнішніх та внутрішніх умов для розвитку регіонів протягом останніх семи років; 3) синхронізацією з плановими та бюджетними циклами ЄС з урахуванням впливу: урбанізації, депопуляції села, світової відкритості руху робочої сили, фінансово-економічної кризи. Очевидно, що розробка стратегії розвитку такої важливої сфери політико-управлінської діяльності мала б обґрунтовуватися не завершенням «періоду» «реалізації» попередньої урядової постанови (аналіз виконання котрої, до речі, залишився поза публічним обговоренням), а необхідністю визначення стратегічних цілей цього (регіонального) розвитку.

Попри те звернімося до короткого аналізу змістової частини Державної стратегії. Її здійснення розраховане на два періоди. Перший – 2014–2016 рр., другий – 2017–2020 рр. Дієздатність і результативність цього документа, очевидно, зможемо оцінити згодом. Разом з тим, зазначимо, що країна вже перетнула часовий «екватор» першого (2014–2016 рр.) періоду Стратегії регіонального розвитку. Цим періодом передбачено реалізацію чималої кількості досить конкретних заходів. Публічного звіту урядовців про стан виконання першого етапу Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні не було. Водночас, навіть побіжний аналіз змісту стратегії розвитку ключового, за нинішніх суспільно-політичних умов, напряму реформ викликає сумніви щодо спроможності досягнення цілей і показників їх індикаторів [дет. див.: 39].

До внутрішньополітичних загроз ослаблення державного устрою варто, передусім, віднести загрози, пов'язані із недостатністю внутрішньої інтеграції та консолідації українського суспільства. Значною мірою такий суспільний стан зумовлений існуючою олігархічною системою, яка своїм впливом пронизала практично усі сфери життєдіяльності, зокрема – державного управління; монополізувала й перевела на корупційні рейки цілі сфери економіки, створила й підтримує економічну залежність від Росії; використовуючи вплив на підконтрольні засоби масової інформації та на окремі інститути громадянського суспільства, суттєво впливає на рівень політичної культури громадян, формує відчуття залежності, безвиході, безнадії та зневіри [40]; задля посилення лояльності до влади олігархату поглиблюються процеси атомізації суспільства – розпаду традиційних зв'язків, соціального роз'єднання тощо.

Злам цієї системи є першою й необхідною передумовою подальшого процесу державотворення й збереження суверенітету. Очевидно, що боротьбою з окремими, навіть найбільш одіозними олігархами зруйнувати існуючу систему неможливо. Її злам можливий лише через політичну інтеграцію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства.

Особливого значення у цьому контексті набуває реформа судової системи, її гармонізація зі судовими системами європейської країн. Без кардинальних змін у цій сфері Україні загрожує подальше посилення правового нігілізму, зрештою – правова деградація. Адже саме зі судовою системою і її ефективністю пов'язують громадяни критерії справедливості як соціального явища. Натомість, як засвідчують результати соціологічних досліджень, судам нині довіряють лише 7% респондентів, не довіряють – 86,6%. Та й загалом – довіра до правоохоронних органів залишається вкрай низькою: лише третина опитаних тією чи іншою мірою висловлює довіру поліції й СБУ (відповідно –

33,7% і 29,5%), прокуратурі довіряють ще менше – 9,5%, не довіряють – 83,3% [41]*.

Водночас варто зазначити – посилення правового нігілізму відбувається не лише з боку громадян, але й представників вітчизняного істеблішменту та окремих державних інститутів. Корупція в судовій та правоохоронній системі призвела до вибірковості у застосуванні норм законодавства, унеможливила жорстке його дотримання всіма без винятку.

Серед негативних факторів впливу на суспільну інтеграцію – «переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність оминати закони». Все це спричиняє тотальну недовіру до влади й правовий нігілізм. Зрештою, саме наявність необґрунтованої та несправедливої в очах більшості нерівності стане основною перешкодою на шляху становлення демократичного суспільства і реальної інтеграції в європейську спільноту [42, с. 9].

«Здатність оминати закони» також стала однією із характерних ознак сучасної української дійсності. Йдеться не лише про корумпованість, котра проникла практично у всі сфери життєдіяльності. Йдеться й про те, що законодавці часто-густо ухвалюють закони, які порушують Конституцію, зокрема, звужують або нівелюють соціальні виплати, погіршують умови життя громадян; українська практика свідчить про «здатність оминати закони» й правоохоронними органами, й українськими суддями.

Відсутність результатів подолання корупції зумовлюється й обтяжується нездатністю влади навести лад на державних підприємствах, фактичною втратою впливу на окремі сектори економіки, де панують монополії українських та російських олігархів – на ті, які пов'язані, передусім, зі сферами енергозабезпечення та водопостачання, житлово-комунального господарства тощо.

* Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 р. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками.

Небезпечна тенденція зростання правового нігілізму може призвести до потреби суспільства в «сильній руці». Використання нинішньою владою практик поваленого Революцією Гідності режиму є вкрай небезпечним для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до чергових масових протестів – уже проти чинної влади.

Очевидно, що рівень інтеграції суспільства перебуває у прямій залежності від рівня довіри державі й її органам. А цей рівень та ступінь підтримки дій влади залишаються вкрай низькими. Підтвердженням такого висновку є результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в квітні 2017 р. [43]. Президенту України висловили довіру лише 22% респондентів, не довіряють – 71,9%; Уряду – відповідно, 12,8% і 81,9%; Верховній Раді – відповідно, 9% і 86,6%; Лише 11,7% опитаних висловили довіру Національному банку України, недовіру – 81,5%. Національному антикорупційному бюро України довіряють 21,3% опитаних, не довіряють – 64,8%. Довіру працівникам державного апарату висловили 7,9% опитаних, не довіряють – 87%. Вкрай низьким залишається й рівень довіри політичним партіям України (відповідно, 8,6% і 83,5%).

Опитування засвідчило й надто низький рівень підтримки дій представників політичної еліти України. Дії Президента України повністю підтримують лише 4,4% опитаних (окремі його дії підтримують 39,1%, зовсім не підтримують – 51,7%); дії Уряду – відповідно, 2,4%, 29%, 61,9%; дії Прем'єр-міністра повністю підтримують 3,9%, окремі його дії підтримують 31,3%, не підтримують – 57,9%; Верховної Ради України – відповідно, 1,9%, 25,2%, 67,5%, Голови Верховної Ради України – відповідно, 2,7%, 25,1%, 62%; Національного банку України – відповідно, 2,3%, 17,3%, 67,3%.

Серед суспільних інститутів найбільшу довіру громадяни висловили тим структурам, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям довіряють 66% опитаних, Церкві – 63,3%, добровольчим рухам (територіальна оборона) –

45,2%), а також державним інститутам «безпекового сектору» – Збройним силам України висловили довіру 55,9%, Національній гвардії України – 49%, Державній службі з надзвичайних ситуацій – 45% (кількість респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує кількість тих, хто їм не довіряє).

Тобто, більшість громадян не довіряють ані органам влади, ані судам, ані прокуратурі, ані політичним партіям і вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі (табл. 5).

Таблиця 5

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, в цілому, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?» *

	Вересень 2013	Березень 2014	Березень 2015	Травень 2015	Лютий 2016	Квітень 2016
У правильному напрямі	15,4	32,3	17,5	14,3	11,6	14,2
У неправильному напрямі	65,4	40,7	66,9	67,6	73,4	72,2
Важко відповісти/ не відповіли	19,2	27,0	15,6	18,1	15,0	13,6

* Складено за [43].

Звернімо увагу, що рівень позитивних оцінок сучасного стану розвитку суспільства стрімко наближається до «передреволюційних» показників. Результати соціологічного дослідження засвідчили – понад 70% українських громадян вважають, що ситуація в Україні розвивається у неправильному напрямі. Понад те, як засвідчили результати соціологічного дослідження, проведеного в жовтні 2017 р. компанією Socis, 67,5% громадян оцінюють соціально-політичну ситуацію в державі як напружену, 20,7% –

вважають ситуацію у країні вибухонебезпечною, і лише 10,5% респондентів – стабільною [43].

З кожним роком, що віддаляє громадян від Майдану, на тлі погіршення загального соціально-економічного стану в країні, зростання безробіття, соціальної незахищеності людей віра в очікувані швидкі зміни й ефективні реформи знижується, а здатність і можливість подолання існуючих негараздів стає у свідомості більшості громадян не нагальною потребою, а лише перспективним завданням – втрачається віра у здатність подолати цю негативну ситуацію протягом найближчих кількох років. Про це свідчать і результати соціологічних опитувань (табл. 6).

Таблиця 6

Як Ви вважаєте, чи здатна Україна подолати існуючі проблеми та труднощі?*

	Березень 2015	Лютий 2016	Квітень 2016	Вересень 2016	Квітень 2017
Здатна подолати протягом найближчих кількох років	21,8	19,1	16,5	15,8	15,6
Здатна подолати у більш віддаленій перспективі	42,7	45,4	47,2	47,3	49,8
Не здатна подолати	21,6	23,4	22,6	20,8	18,8
Важко відповісти	13,9	12,0	13,7	16,1	15,8

* Складено за [44].

Поряд із зовнішнім викликом, яким є анексія частини території країни, військова агресія на східних кордонах держави, постають і нові внутрішньополітичні проблеми. Щодо визначення основних шляхів їх подолання одностайності влади і суспільства поки що немає. Суспільство через осмислення належного і прагнення соціально справедливого змінилося, а політичні

практики, навіть на рівні артикуляції візії шляхів подолання сучасної кризи, наразі – ні.

Переважає більшість декларованих і навіть започаткованих реформ не стали консолідуючим фактором суспільного розвитку, ефективним інструментом позитивних змін. Частіше вони залишалися у вигляді проголошених, але не реалізованих проєктів, планів, концепцій, затверджених, але не виконаних рішень. Головною перешкодою на шляху українських реформ, на наш погляд, був здебільшого не зовнішньо-, а внутрішньополітичний фактор. Серед його основних ознак: неконсолідованість еліт, корумпованість, перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба олігархічних кланів за владу, споживацьке ставлення до володіння нею. Як наслідок, Україна отримала «власну» – недосконалу й суперечливу – «політику перетворень» як результат багаторічних спроб і помилок. За відсутності чіткої артикульованої й формалізованої стратегії суспільного розвитку вони набули ознак «хронічних» і навіть – провідних тенденцій.

Сучасний стан суспільного розвитку досить часто порівнюють із новим етапом боротьби за незалежність. Багато в чому – справедливі порівняння. У цьому сенсі вкрай важливим є подолання прорахунків етапу минулого. Адже зі здобуттям незалежності перед державою також стояли проблеми, розв'язання яких потребувало врахування комплексу принципово нових, жорстко детермінованих обставин. Вони поєднували, з одного боку, необхідність вирішення невідкладних соціально-економічних питань, зумовлених зміною суспільно-політичного ладу, з другого – усвідомлення й освоєння сучасного політичного простору і, бодай на рівні логіки, розуміння й конструювання майбутнього.

Усвідомлення необхідності кардинальних змін має спонукати до об'єднання зусиль влади і громадянського суспільства для узгодженого і спільного подолання проблем сучасного етапу державотворення. Восени 2014 – навесні 2015 рр. Україна отримала «революцію знизу». Водночас, революційні події мали, переважно, «рефлексивний» характер: відмова влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС – масові громадські

протести – силове придушення – масовий спротив – утеча Президента. Здавалося б, основна перешкода на шляху до підписання Угоди подолана. Разом із тим, виникла інша – ключова проблема революції: проблема влади. Ані політична опозиція, ані її лідери не були готовими до неї. Отримавши владу із рук революційного народу, сутнісно вони виявилися не готовими до кардинальних рішень щодо реформування старої політико-управлінської системи – до «революції зверху».

Відсутність чіткої артикуляції стратегічного бачення реформ, їх змісту, основних напрямів і принципів дезорієнтують громадськість, створюють передумови для різновекторності енергії суспільства. Щонайменше, два аспекти цієї проблеми уможливлють сучасні виклики суспільно-політичного характеру.

Перший – зовнішній. Кримські події та російська агресія на Сході України визначили об'єкт зовнішньої загрози. Єдність владних і суспільних оцінок щодо цього є очевидною. Водночас, розбіжності виникли не лише на «інструментальному», але й на системному рівні. Держава і її органи управління здебільшого виявилися неготовими до ефективних дій за нових умов, а суспільне єднання не сприйнялося владою як «інструментальний» ресурс. Натомість суспільство (через громадські інститути і неінституційовані об'єднання) створило такий ресурс. Події 2014–2015 рр. засвідчили його ефективність. Укотре конкретними діями випробовувалися «на міцність» стара система управління і новий механізм – громадської участі у ньому. З одного боку, самовідданість бійців добровольчих батальйонів, волонтерів, готовність до моральної й фінансової підтримки оборонців країни громадянами різного віку і статку. З другого – непрофесіоналізм управлінців, що межує зі зрадництвом (щонайменше – здирництвом), безвідповідальність (щонайменше – неготовність брати відповідальність на себе), нерішучість тощо. Багато в чому громадська активність протистояла і долала неповоротку, обтяжену інструкціями і незмінними нормативними актами управлінську систему.

Другий виклик, що постав перед країною, – внутрішній. У визначенні основних джерел цієї загрози такої одностайності

влади і суспільства, очевидно, немає. Визнання загрози «другого (внутрішнього) фронту» має спонукати до об'єднання зусиль влади і громадянського суспільства за всіма його (фронту) напрямками. Серед них першочерговим, на наш погляд, залишається подолання притаманного вітчизняній еліті синдрому політико-управлінської прокрастинації – відкладання (уникання) прийняття й реалізації важливих політичних і управлінських рішень [45]. Це явище виявляється у «сучасних еліт» неготовністю взяти на себе відповідальність за наслідки ухвалених рішень, схильністю до перекидання своєї відповідальності на інших.

У сучасних українських умовах причиною політичної прокрастинації є автаркія владних еліт, котрі розглядають суспільство лише як ресурс для забезпечення власного майнового та владного статусу, однак не сприймають себе як частину суспільства, відповідно – не пов'язують позитивні суспільні перетворення із власним благом. Саме тому політична еліта, яка вражена автаркією, може паразитувати на суспільній стагнації, відкладаючи істотні суспільні перетворення, оскільки їх здійснення може зумовити втрату владних позицій. Ще донедавна вихід із цієї ситуації владні еліти України знаходили в маніпулюванні суспільною думкою, посиленні патерналістських настроїв і загостренні фундаментальних суспільних суперечностей (мовних, релігійних, регіональних, етнічних тощо). Подолання політико-управлінської прокрастинації за сучасних умов стає принципово важливою суспільно-політичною, світоглядною проблемою. Прокрастинація – серед тих небезпек, що можуть спричинити невдачі сучасного етапу трансформації через неузгодженість, непослідовність і хаотичність політики змін. А непослідовність і хаотичність зумовлена, передусім, відсутністю чіткої стратегії розвитку. Чіткого окреслення європейського її вектора, за нинішніх умов, замало. Саме тому, як уже зазначалося, розробка стратегії суспільного розвитку стає необхідною і нагальною проблемою сучасного етапу державотворення.

Політична інтеграція українського суспільства – це, передусім, результат процесу формування ціннісного підґрунтя здійснення кардинальних змін сучасного соціально-політичного

розвитку. Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Ціннісно-орієнтаційна єдність стає мотиваційною й, водночас, діяльнісною основою суспільної інтеграції. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою та суспільством у цілому.

Для України, на нашу думку, важливим є досвід окремих країн, яким вдалося використати ціннісно-культурну «архаїку» як потужний ресурс суспільної модернізації. Очевидно, серед факторів, що сприяли стрімкому індустріальному розвитку Японії, Китаю або нещодавно ще індустріально відсталих країн Азії, – вмиле «щеплення» комплексу модернізаційних процесів і традиційних ціннісних систем, їх своєрідна «імплементация» у контексті глобалізаційних змін. Разом з тим, маючи за мету масштабні, системні суспільні зміни, варто задіяти для цілей розвитку широкий спектр не лише матеріально-технічного, сировинного, природного, кадрового тощо ресурсів, але й своєрідний «ресурс» культурних елементів, збережені звичаї, традиції, звички, цінності й мотиви. Іншими словами, здавалося б, що за певних умов усе «нааявне» може бути перетвореним на ресурс для досягнення поставленої мети. Однак мета, як відомо, не завжди байдужа до засобів її досягнення. І в цьому контексті ключовими стають ціннісні аспекти трансформаційних змін.

Успіх проголошених реформ значною мірою залежить від рівня сформованості, змісту й ієрархії базових цінностей. Водночас, зміст і структура фундаментальних цінностей мають не лише свідчити про готовність суспільства до змін, про прагнення соціальних груп виступити суб'єктами цих змін, але й – містити чітке бачення їх мети, уявлення про шляхи та способи її досягнення. Важливим чинником суспільних реформ є саме уявлення про мету очікуваних змін, терміни їх реалізації. А мета в

суспільній свідомості тісно пов'язується з цінностями, передовсім – цінністю особистості. Домінування ж у суспільстві традиційних ціннісних уявлень спрямовуватиме модернізаційні процеси поза інтереси особистості.

Незбалансованість політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій призвели до деформації таких цінностей, як освіченість, професіоналізм, чесність, порядність. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності і «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів.

Характерною ознакою останніх десятиліть стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації. Серед іншого – і в цій площині криється процес олігархізації сучасної української політики. На жаль, і зміна влади допоки не привела до його (цього процесу) послаблення. Прихований ціннісний конфлікт у нинішніх умовах загрожує ще більшою поляризацією суспільства, наростанням соціальної напруженості, накопиченням дисбалансу між суспільними цінностями і реальними соціально-політичними процесами, що в ньому розгортаються.

Побудована на створенні, посиленні й використанні суперечностей між регіонами країни, міжнаціональних чи міжконфесійних розходжень або розбіжностей, ця технологія в Україні була не досить ефективною і використовувалася здебільшого у передвиборчий період. Тобто, як внутрішньополітичний, – цей чинник працював досить «кволо». Використання ж наявних в українському соціумі певних регіональних відмінностей політтехнологіями іншої держави призвело до неочікуваних ними результатів.

Слід зазначити, що донині фактор зовнішньополітичного чинника на формування національної ідентичності залишається малодослідженим. Як правило, зовнішньополітичний фактор, як такий, що впливає на становлення ідентичності, аналізувався у контексті розвитку процесів глобалізації, євроінтеграційних процесів. Справедливий і виправданий підхід. Разом з тим, зовнішньополітичний чинник набуває зовсім іншої «ваги» й

«сили» у разі прямого зовнішнього втручання у внутрішньополітичні процеси, відкритої військової агресії. Очевидно, що за таких умов змінюється й характер дії зовнішньополітичного чинника на механізми формування ідентичності. Саме його вплив виявився вирішальним у появі відчуття єдиної країни, своєрідним каталізатором процесів інтеграції й консолідації української нації.

Консолідоване, мобілізоване, готове до самообмежень і боротьби за незалежність власної держави суспільство є найважливішим гарантом подолання кризи. Лише за його наявності й задіяння українською владою ефективними будуть дипломатична, фінансова, економічна, організаційна, будь-яка інша міжнародна підтримка. У цьому контексті, аналізуючи сучасну ситуацію в Україні й Європі, Джордж Сорос зазначив, що «Євросоюз врятує себе, рятуючи Україну», разом з тим, «у першу чергу важливою є позиція та поведінка українського народу» [46].

Очевидно, що процес руйнування стереотипів, переоцінки цінностей, формування нових смислів і практичних змін – досить складний і тривалий. Лише об'єктивна оцінка сучасного стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації стратегії, її суспільної легітимізації та досягнення мети.

Питання політичної інтеграції українського суспільства є багатоаспектним, а процес тривалим і суперечливим. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується стрімким «зміщенням» акцентів національної консолідації із, переважно, етнічних і соціокультурних чинників у бік соціально- та організаційно-політичних, духовно-моральних, мотиваційно-сміслових аспектів.

Виокремлення тенденцій сучасного етапу політичної інтеграції українського суспільства уможливує певні **висновки**, а також – окреслення можливих напрямів, шляхів і форм поглиблення інтеграційних процесів.

Серед них, на нашу думку, можуть бути такі:

Інтегрованість – вагомий чинник зміцнення державного суверенітету, творення української політичної нації. Рівень інтеграції багато в чому визначає якість суспільства,

конкурентоспроможність національної держави. У цьому контексті усвідомлення політичною, владною, бізнесовою елітою нинішньої політичної реальності (у її мотиваційно-смісловому і ціннісному вимірах) стає необхідною умовою суспільного прогресу, запобіжником від зміни його зовнішньо- і внутрішньо-політичного векторів розвитку.

Процес політичної інтеграції в Україні значно посилюється на етапі повалення авторитарного режиму та під впливом зовнішньої військової загрози. Разом з тим, мотиваційною основою суспільної інтеграції протягом тривалого часу було об'єднання «проти» – проти злочинної влади, корупції, несправедливості, військової агресії. Усвідомлення відповідальності за набутки Революції Гідності стали важливим чинником об'єднання «за» – за справедливу владу та європейський вибір, за єдність країни і непорушність її кордонів, зрештою, за нові смисли й образи майбутнього.

За безумовного збереження унітарності, як конституційно закріпленої форми державного устрою, *вона потребує конкретизації й розвитку*. Зумовлюється це сучасними суспільно-політичними процесами, необхідністю протистояння зовнішній військовій загрозі, подолання проявів сепаратизму в окремих регіонах України, налагодження й гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин, необхідністю поліпшення механізму, оптимізації структури і функцій державного управління як організаційно-політичної основи державного устрою.

Існуюча нині унітарна форма державного устрою потребує політико-організаційного вдосконалення. *Зміна ж цього устрою не має адекватних історичних, соціокультурних, ментальних, правових чи будь-яких інших підстав*. Спроби зміни форми державного устрою можуть спричинити загрози конституційному ладу в Україні.

За сучасних умов суспільного розвитку доцільною стає *спрямованість політико-управлінської практики на посилення процесів децентралізації влади* з урахуванням регіональних особливостей, культурної, економічної, історичної, політичної ідентичностей. Неврахування цих особливостей, спроби

впровадження змін, керуючись виключно політичною доцільністю за відсутності збалансованої регіональної політики, дієвих форм зміцнення місцевого самоврядування, створюють реальну небезпеку дискредитації ідеї децентралізації, реформування цієї важливої політико-управлінської сфери. Стратегічно важливою стає необхідність системного, всебічного аналізу сутності, змісту й форм децентралізації, розробки шляхів комплексного практичного вирішення цього питання.

Застереження викликають і спроби підміни ідей децентралізації ідеєю регіоналізації, оскільки концепція децентралізації полягає в тому, що частина владних повноважень і ресурсів передається територіальним громадам зі збереженням загальнонаціонального контролю над правовими, силовими та безпековими секторами, а концепція регіоналізації передбачає концентрацію ресурсів та повноважень на рівні регіону, що може призвести до протистояння між регіональною і центральною владами, зрештою – до втрати суверенітету держави.

Процеси політичної інтеграції українського суспільства гальмуються спротивом потужних олігархічних груп і збереженням впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні російського бізнесу. Протидія цим впливам можлива лише через політичну інтеграцію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства.

Державотворчий поступ і суспільний розвиток неможливі без реформування судової системи. Без кардинальних і ефективних змін у цій сфері Україні загрожує посилення правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політико-бізнесової еліти, окремих державних інститутів. Результативність реформування судової системи – необхідна умова подолання корупції та безмежного панування монополій українських та російських олігархів у ключових сферах вітчизняної економіки.

До проблем, що гальмують суспільно-політичний поступ, варто віднести й *відсутність дієвого громадського контролю* за

виконанням державних функцій, ефективної взаємодії влади з громадськістю. Розвиток громадянського суспільства, «дебюрократизація» окремих його інститутів, посилення комунікації влади з громадськістю не лише сприятимуть інтеграції української політичної нації, але й створять потужний ресурс суспільної модернізації.

Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на **формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього**, що є необхідною умовою ціннісно-орієнтаційної єдності українського суспільства. У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних процесів, визначення перспектив, а також і шляхів подолання кризових явищ. Відкритість, прозорість і послідовність влади будуть визначальними у збереженні суспільної єдності, мобілізації на подолання соціально-політичної кризи.

За нинішніх умов **посилюється вага тих факторів, які впливають на масову свідомість**, передусім – засобів масової комунікації та наявних донині підходів до взаємодії влади з громадськістю. Усвідомлення того, що вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, визначає вагу та роль інформації й інформаційної безпеки у контексті військової загрози, загрози єдності країни і консолідації її громадян [дет. див.: 47].

Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначаються не лише масштабністю мети, але й узгодженням шляхів її досягнення. Вкрай важливим у цьому сенсі є демонстрація єдності політичних еліт, широке і відкрите обговорення проблем і напрямів подолання кризових явищ, зокрема, у соціально-економічній сфері. Залучення громадян до процесу прийняття рішень, конструювання суспільно-політичної реальності, з одного боку, здатне об'єднати зусилля, з другого – посилити відповідальність влади та громадянського суспільства задля досягнення мети розвитку.

1. Сорокин П. А., Мертон Р. К. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа. СОЦИС. 2004. № 6. С. 112–119.
2. Народное хозяйство СССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Москва: Финансы и статистика. 752 с.
3. Про доповідь Президента України «Про основні засади економічної та соціальної політики». Верховна Рада України; Постанова, Доповідь від 19.10.1994 № 216/94-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80>
4. Політичні партії. Реєстр. Державна реєстраційна служба України. URL: <http://www.drсу.gov.ua/party>
5. Конституція України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
7. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
8. Указ Президента України. «Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>
9. Україна досі не досягла рівня 1990 року за ВВП. Казна. URL: <http://news.finance.ua/ua/~/1/110/all/2007/11/22/111679>
10. Інститут громадянського суспільства. Аналітичні матеріали. URL: <http://www.csi.org.ua>
11. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. 488 с.
12. Шайгородський Ю. Стратегія суспільного розвитку: світоглядні та інституційні чинники формування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 6 (68). С. 13–27.
13. Мышление. Большой психологический словарь / под ред. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П. 4-е изд., дополн. и испр. Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак. 2008. 672 с.
14. Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти: монографія. Київ: Золоті ворота, 2010. 120 с.
15. Жадан І. В. Цінності в структурі політичної картини світу молоді: концептуальні засади дослідження. Психологія особистості. Івано-Франківськ. 2013. № 4. С. 189–197.

16. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О. О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Центр соціальних комунікацій, 2012. 348 с.

17. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

18. Советский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1986. С. 495.

19. Франко І. Літературно-критичні статті. Твори в двадцяти томах. Київ: Держ. в-во худ. літ., 1955. Т. 16. С. 334.

20. Траверсе Т. М. Політичне мислення як форма суспільного пізнання. Актуальні проблеми психології. Т. 12. Вип. 15. Ч. 1. С. 366–372.

21. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. Соціальна психологія. 2009. № (36). С. 86–94.

22. Украинцы все меньше боятся безработицы. Зеркало недели. URL: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html

23. До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsiizmin-gromadskoi-dumki>

24. Щербатых Ю. В. Психология страха. Москва: Эксмо, 2005. 512 с.

25. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

26. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності. Віче. 2009. №15. С. 35–38.

27. Закон України «Про освіту». Верховна Рада України; Закон від 05.09.2017 №2145-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

28. Источники информации в жизни украинцев. Research & Branding Group. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>

29. Савельева О. О. Телевизионная реклама и телевизионный контент. URL: www.hse.ru/pubs/share/direct/document/113201612

30. Шайгородський Ю. Політичне мислення як чинник регулювання політичного життя. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Вип. 22. 2017. С. 3–15.

31. Славская К. А. Мысль в действии (Психология мышления). URL: <http://www.klex.ru/k6f>.

32. Путин: наши военные «встали за спиной» самообороны Крыма. Русская служба BBC. URL: http://www.bbc.com/russian/russia/2014/04/140417_putin_phone_line.shtml

33. Владимир Путин: у Украины есть будущее только в случае федерализации. Вести.RU. URL: <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2129964>

34. Литвин В. Федералізм: ідея, політична практика, застосовність в Україні. *Голос України*. №115 (4765). 24 червня 2010 року.

35. Шестопалова Л. М. Форма державного устрою як матриця соціального розвитку. *Форум права*. 2014. № 1. С. 526–531.

36. Туленков М. В., Шайгородський Ю. Ж. Політичне управління в сучасному суспільстві: монографія. Київ: Центр соціальних комунікацій, 2011. 218 с.

37. Соцопрос: население Украины против федерализации страны. URL: <https://newsland.com/user/4297677095/content/sotsopros-naselenie-ukrainy-protiv-federalizatsii-strany/4590276>

38. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>

39. Шайгородський Ю. Децентралізація: небезпека спрощених підходів. Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/166094/>

40. Бушанський В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_55/bushanskiy_manipuliatsia.pdf

41. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf>

42. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність. *Економіка України*. 2014. №3 (628).

43. Понад 50% українців вважають, що ситуація в країні розвивається не в тому напрямку. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2330613-ponad-50-ukrainciv-vvazaut-so-situaciav-kraini-rozsvivaetsa-ne-v-tomu-napramku.html>

44. Як Ви вважаєте, чи здатна Україна подолати існуючі проблеми та труднощі? Центр Разумкова. Соціологічні опитування. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1111

45. Шайгородський Ю. Синдром політичної прокрастинації: причини і наслідки. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 16–29.

46. Soros George. Wake Up, Europe. *The New York Review*. November 20, 2014 URL: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/nov/20/wake-up-europe/?insrc=hpss>

47. Шайгородський Ю. Ж. Унітарність як засадничий принцип організації та регулювання політичного життя в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. № 4 (90). С. 107–133.